

Carska Damnatio Memoriae u rimskoj provinciji Panoniji

Polančec, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:875807>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**



Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Ivana Polančec

CARSKA DAMNATIO MEMORIAE U RIMSKOJ PROVINCIJI PANONIJI

Magistarski rad

Mentor:

dr.sc. Dino Demicheli, izv. prof.

Zagreb, veljača 2023.

| | |
|--|-----------|
| Uvod..... | 4 |
| 1. Što podrazumijeva <i>damnatio memoriae</i>? | 5 |
| 1.1. Razlozi i načini provedbe..... | 7 |
| 1.2. Primjeri <i>damnatio memoriae</i> koji su prethodili Rimskom Carstvu | 12 |
| 1.3. Ilustrativni primjeri carske <i>damnatio memoriae</i> | 17 |
| 2. Rimska provincija Panonija | 21 |
| 2.1. Geografsko područje i etnografija Panonije do Rimskog osvajanja..... | 21 |
| 2.2. Panonija kao dio Ilirika..... | 23 |
| 2.3. Trajanova podjela Panonije..... | 24 |
| 2.4. Dioklecijanova podjela Panonije | 26 |
| 2.5. Propast rimske vlasti na prostoru Panonije..... | 26 |
| 3. Carska <i>damnatio memoriae</i> – razlozi i nalazi u rimskoj provinciji Panoniji | 27 |
| 3.1. Kaligula i njegovi suvremenici | 27 |
| 3.2. Neron i njegovi suvremenici | 30 |
| 3.3. Galba, Oton, Vitelije | 32 |
| 3.4. Domicijan i njegovi suvremenici | 34 |
| 3.5. Komod i njegovi suvremenici | 38 |
| 3.6. Didije Julijan, Pescenije Niger i Klodije Albin | 45 |
| 3.7. Carevi dinastije Severa i njihovi suvremenici | 46 |
| 3.8. Vojni carevi i carevi do razdoblje tetrahrije i njihovi suvremenici | 52 |
| 3.9. Tetrarsi, Konstantin Veliki i njihovi nasljednici i suvremenici | 67 |
| 3.10. Konstantinovi nasljednici i njihovi suvremenici | 72 |
| 4. Pojave srodne <i>damnatio memoriae</i> od srednjega vijeka do danas..... | 73 |
| Zaključak | 77 |
| Popis slika | 78 |
| Popis kratica | 81 |
| Popis izvora | 81 |
| Popis literature | 85 |
| Sažetak i ključne riječi | 91 |
| Abstract and key words | 91 |

Uvod

U ljudskom društvu oduvijek postoji tendencija namjernog iskrivljavanja prave slike prošlosti. Mijenjanje činjenica odvijalo se na razne načine: uništenjem arhitekture, spomenika, nalazišta i prikaza, pisanjem o povijesnim događajima u okviru neke ideologije, zabranama vjerovanja i zatiranjem starog načina života kako bi se nametnula nova kulturna obilježja i tradicija. Takvu skupinu namjernih načina preinaka povijesti možemo zvati *damnatio memoriae* u širem smislu. Potreba za zamjenom staroga novim prisutna je u svakoj zajednici, oduvijek, i sastavni je dio napretka društva. No, ne treba svaku promjenu smatrati *osudom sjećanja*, već samo onu namjernu, uništenje kojem je konačni cilj negativna percepcija pojedine osobe ili prakse, kulture, religije, običaja... U užem smislu i svom prvotnom značenju pojam predstavlja sankciju osude sjećanja na pojedinca koji za novi režim iz različitih razloga nije bio vrijedan slavljenja i čašćenja među novim generacijama. Najčešće je ta praksa provođena u periodima izmjene dinastija i režima. *Damnatio* je suprotna praksa od *Consecratio*, apoteoze i deifikacije – proglašenja osobe (na primjer rimskoga cara) božanstvom (lat. *divus*) i veličanja uz podizanje spomenika i sve počasti dostojne jednoga božanstva.¹

Ovaj se magistarski rad bavi definiranjem pojma i kataloškim pregledom arheoloških nalaza koji dokazuju i prikazuju prakse koje su imale cilj ocrnjivanja rimskih careva, njihovih nasljednika i drugih članova obitelji u kolektivnoj svijesti stanovnika, a pronađeni su na tlu rimske provincije Panonije. Uz to, objašnjava zbog čega je i kako došlo do sustavnih nastojanja da se ocrni pojedini car. Poglavlje je posvećeno sličnim pojavama od najranije zabilježene povijesti do danas kako bi se naglasilo da nešto poput *damnatio memoriae*, iako pod različitim nazivom, nije isključivo vezano uz Rimsko Carstvo ni geografski ni vremenski.

¹ Ø. Fuglerud, K. Larsen, M. Prusac-Lindhagen (ur.), *Negotiating Memory from the Romans to the Twenty-First Century*, 2020

1. Što podrazumijeva *damnatio memoriae*?

Pojam *damnatio memoriae*, iako zvuči kao izum nekoga rimskoga povjesničara, to nije. Prvi put je naziv upotrijebljen u 16. stoljeću kao zajednički naziv za sankcije protiv kaznenih djela *perduellio* (veleizdaja) i *laesa maiestas* (urota protiv cara) protiv Rimske Republike koje su poznate sa Zakona dvanaest ploča, a kazna za njih je prvotno bila smrt, često odrubljivanjem glave. Termin je prvi put kao takav upotrijebljen u naslovu disertacije pravne tematike autora Christoph Schreitera, Johanna Gottfrieda von Diessendorffa i Salomona Gabriela Schumana iz 1689. godine *Dissertationem juridicam De damnatione memoriae: praescitu superiorum in Florentissima Philurea* u Leipzigu. Uskoro ulazi u češću pravnu upotrebu i počinje se trajno koristiti u kaznenom pravu. Termin je zatim ušao u upotrebu od dvadesetoga stoljeća kako bi objasnio sankcije koje su provođene u Rimskom Carstvu kako bi car, njegova obitelj, namjesnik ili caru bliska osoba koju je Senat ili novi car proglasio izdajnikom bili omraženi. Često je termin korišten uz povezan izraz: proskripcije, odnosno popis (*proscripti*) ljudi koji su iz političkoga razloga bili osuđeni na smrt, progonstvo ili zaplijenu imetka, posebno u vrijeme Republike. Slično značenje u literaturi carska *damnatio memoriae* ima i danas. Taj je čitav skup sankcija i praksi podrazumijevao pokušaje oštećivanja reputacije pojedinca ili čak brisanja cijele obitelji iz zapisa i prikaza. Uništavali su se natpisi sa spomenom njihova imena, uništavale statue, proglašavao bi se nevažećim, talio i ponovno kovao novac s njihovim likom, u knjigama bi se brisao sadržaj kako bi se izostavio spomen na nekog pojedinca (*abolitio nominis*)... Sankcije je ponekad naređivao Senat, novi car, vojska, ili su bile provođene neslužbeno, *de facto* odlukom bez odobrenja. To je bio politički motiviran proces, ali je za Rimljanina predstavljalo zaista grubu sudbinu i iz religijskih razloga. Naime, u religiji prema kojoj nakon smrti od osobe ne ostaje gotovo ništa u podzemnom svijetu, osoba postoji samo u sjećanju živih i tako stječe vječnost, *aeternitas*. Osoba opstaje kroz kult svojih predaka, a car kroz kult svojih podanika.²

Od dvadesetog stoljeća do danas bilo kakve metode sustavnog uništavanja su opisivane u literaturi ovim pojmom i *damnatio memoriae* koristi se uz druge više ili manje slične prakse, kao što su vandalizam i ikonoklazam, cenzura, proglašenje osobe *persona*

² Ø. Fuglerud, K. Larsen, M. Prusac-Lindhagen (ur.), *Negotiating Memory from the Romans to the Twenty-First Century*, 2020

non grata, proglašenje nekog događaja ili osobe *tabu* temom kako bi se zaustavilo širenje tajni i dr. Nastojanje jednoga naroda da pokori drugi nametanjem religije i drugih običaja sustavnim uništenjem svih njihovih obilježja nema svoj naziv, ali svakako ima poveznicu s *damnatio memoriae*, u širem smislu. Kako god, namjera da se nekome uništi reputacija i da ga se više ne štuje ni u kakvom kultu važna je kako bi se nešto moglo ovim pojmom opisati. Danas je zaista moguće svaku namjernu preinaku prošlosti i izmjenu činjenica tako nazivati, pogotovo stoga što u kontekstu suvremene politike predstavlja bilo kakav oblik ocrnjivanja političkog režima koji je prethodio trenutnom ili uklanjanje osoba koje na bilo koji način prijete režimu.³

Danas je učestala pojava zapuštanja arhitekture i nemar ljudi za bogato kulturno-povijesno naslijeđe. Te pojave dovode izmijenjene slike prošlosti, no one ne možemo smatrati *damnatio memoriae*, za koju je preduvjet namjera.⁴

Ovaj latinski naziv do danas je prevođen na hrvatski više puta. Doslovno, *damnatio*, *-onis*, *f.* znači osuda, *memoria*, *-ae*, *f.* jest sjećanje. Stoga je najčešće termin prevođen kao osuda sjećanja, ali se u literaturi još mogu pronaći izrazi poput osuda na zaborav, zabrana sjećanja, zatiranje uspomene na nekoga ili jednostavnije, opisno, brisanje iz sjećanja. S obzirom da ni jedan od tih prijevoda nije posve adekvatan za opis Carske *damnatio memoriae*, ili je pak preširok ili preopisan pojam, u ovome je radu latinski naziv pretežno korišten.⁵

³ Fuglerud, Larsen, Prusac-Lindhagen (ur.), 2020.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

1.1. Razlozi i načini provedbe

Carski su portreti i natpisi s imenom cara u Rimskom Carstvu bili brojni i bilo ih je posvuda: na javnim i privatnim mjestima, sakralne i svjetovne namjene. Cilj toga bio je obznaniti svakom stanovniku Carstva važnost nove vlasti ili ispričati priču o pothvatima cara. Većina je spomenika, poput Trajanovog stupa, *tropaeum Traiani*, koji prikazuje njegovu pobjedu nad Dačanima 101. ili 102. godine i slavi njegovo osvajanje Dakije i širenje Carstva imala funkciju mjesta carskoga kulta, a pred prikazima careva vojska je polagala zakletve. Lik nekih careva štovan je više no sama božanstva (Tertulijan, *Apologeticum* 16. 8.)⁶

Ipak, nisu svi carevi bili jednako čašćeni kao Trajan, visoko na popisu popularnih careva. Još za života ili neposredno nakon smrti manje poštovanih careva njihovi postupci sankcionirani su na način da su njihov lik ili ime micani sa spomenika, uz brojne druge prateće sankcije. Zapravo, već u vrijeme Rimske Republike uveden je sljedeći skup sankcija protiv javnih neprijatelja Rimske Republike (*hostes*): ime i titula uklonjeni su im sa službenih popisa (*fasti*), njihove voštane maske (*imagines*) zabranjene su na pogrebima, knjige s njihovim djelima zaplijenjene su i spaljene, pravo na imovinu oduzeto članovima obitelji, oporuke proglašene nevažećima, rođendan proglašen nesretnim i nečasnim danom (*dies nefastus*), a datum smrti slavljen kao svečanost, kuća im je bila sravnjena sa zemljom, a čak je i upotreba imena (*praenomen*) pojedinca bila kažnjiva (Tit Livije, *Epitomae Periochae* 6. 20. 14). Oštećeni ili izmjenjeni spomenici su brojni i prisutni na svim oblicima portreta: mramornim i brončanim statuama, reljefima, slikanim portretima, novcu, gemama, medaljonima... Zanimljivo je da je rezultat micanja pojedinih spomenika i predmeta s javnog mjesta izloženog atmosferilijama i njihovo skladištenje očuvanost istih do danas. Kad autori navode primjere *damnatio memoriae* na statuama, koja se najčešće odlikovala zamjenom glave prethodnoga cara glavom novoga cara, uspoređuju to s kaznom za počinjenje kaznenih djela koja spadaju u kategoriju urote protiv vlasti: smaknućem odrublivanjem glave.⁷ Kako su izmjene careva nakon prvih

⁶ E. Varner, *Developments, implications, and precedents u: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Brill, 2004, 1-20.

⁷ D. Calomino, *The Other Side of damnatio memoriae: Erasing Memory to Assert Loyalty and Identity in the Roman Empire* u: Fuglerud, Larsen, Prusac-Lindhagen (ur.), 2020., 23-43.

nekoliko dinastija bile prilično česte, a rijetko je koji car umro od starosti⁸, i spomenici su se mijenjali vrlo često. Iz toga razloga odlika portreta bila je sastavljenost od više dijelova i time i laka zamjenjivost dijelova. To je omogućilo lako uništavanje ili laku zamjenu glave prethodnika glavom novoustoličenoga cara.⁹ Autori Dario Calomino i Eric Varner citiraju sv. Jeronima koji kaže: „Kad je tiranin svrgnut, njegovi portreti i statue također se uklanjaju; i kad je ili samo lice zamijenjeno ili glava maknuta, lik pokorenoga je nadograđen; tako da samo tijelo preostane, a druga glava zamijeni one odrubljene“ (Sv. Jeronim, *Habakuk II*, 3, 14-16, 984-988.).¹⁰ Ovaj ulomak opisuje učestalost ove prakse u vrijeme careva tirana. Pojam „tiranin“ originalno opisuje jednog apsolutnog vladara koji dolazi na vlast u demokratski uređenoj državi, a tijekom vremena dobiva negativnije značenje, vladara koji na vlast dolazi uzurpacijom prijestolja od prethodne vlasti, a državu vodi samovoljno i često je vojno i osvajački nastrojen. Tirani nisu uživali prestiž kao neki drugi carevi, već upravo suprotno, bili su posebno omraženi, a njihovo ubojstvo bilo bi slavljeno.¹¹ Statue su bile najčešća i najlakša meta za provođenje sankcije uništenja lika i djela cara. Osim već spomenutog „odrubljivanja glave“ kipu cara kako bi se mogla zamijeniti novom (transformacija), provodilo se i uništavanje dijelova lica statue: očiju, ušiju, nosa i usta (mutilacija). Taj proces kopira mutilaciju mrtvoga tijela zvanu *poena post mortem* gdje bi se osuđeniku na smrt nakon izvođenja smrtno kazne najprije odrezao jezik, pa uši, nosnice i na kraju iskopale oči. To opisuje Marko Anej Lukan u svom djelu *O građanskom ratu* (Lukan, *BC* 2. 181-184). Dion Kasije u svom djelu *Povijest Rima* navodi da je mutilacija spomenika Lucija Elija Sejana provođena takvim žarom kao da se uništava sam on (Dion Kasije, 58. 11. 3.). Sejan je bio zapovjednik pretorijanske garde u vrijeme cara Tiberija koji je po odlasku Tiberija u neku vrstu mirovine na Capri postao *de facto* car Rima 31. godine nakon urote i trovanja Tiberijeva sina Druza. Osuđen je na

⁸ F. Meijer, *Emperors don't die in bed*, Routledge, 2004.

⁹ Varner 2004., 1.

¹⁰ Sv. Jeronim, *Habakuk II*, 3, 14-16, 984-988 u: Calomino, 2020. u: Fuglerud, Larsen, Prusac-Lindhagen (ur.), 2020., 23-43.; Varner 2004., 1.; prijevod s latinskog na engleski jezik: P. Stewart u: P. Stewart, *The Destruction of Statues in Late Antiquity*, u: R. Miles (ur.), *Constructing Identity in Late Antiquity*, London, 1999, 159-189; prijevod na hrvatski: vlastiti

¹¹ Enciklopedija.hr, natuknica: tiranin (preuzeto s: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61419> pristup: 15. kolovoza, 2022.

vrhuncu svoje moći po proglašenju konzulom, prisiljen gledati kako uništavaju njegove prikaze, a zatim je pogubljen davljenjem, bačen niz Gemonijske stube u svjetinu koja je njegovo mrtvo tijelo raskomadala. S njim je osuđena i cijela njegova obitelj i brojni pristaše, koji su doživljavali slične sudbine sve do Tiberijeve smrti 37. godine.¹² Plinije Mlađi u svom Panegiriku navodi da se slično dogodilo i u slučaju cara Domicijana, čiji su kipovi bili udarani kao da će svakim udarcem slijediti bol i krvarenje (Plinije Mlađi, *Panegirik*, 52. 4-5.). Poznat je i opis kazne iz djela *Historia Augusta* skupine autora koji navode da je lutka cara Celza iz 3. stoljeća pribijena na križ. Celzovo postojanje nije potvrđeno. Njegovo se ime pojavljuje jedino u *Historia Augusta*, u poglavlju *Trideset tirana* gdje je naveden kao pretendent na prijestolje i uzurpator 265. godine u vrijeme cara Galijena. Navodi se da je sedam dana nakon proglašenja carem ubijen, te su njegovo tijelo raskomadali psi, a lutka mu je pribijena na križ i oko nje je svjetina plesala slaveći trijumf nad tiraninom (SHA, *Trideset tirana*).¹³ Još je jedan oblik *damnatio memoriae* takozvana *damnatio ad bestias*, odnosno bacanje zvjerima. Takva je kazna osim za gladijatore bila rezervirana za kršćane i druge skupine koje su percipirane kao protivničke pa je tako zvjerima bilo bačeno više svetaca, na primjer sveta Eufemija. Ista je sudbina snašla i počinitelje patricida, otmičare, trovače, krivotvoritelje i druge počinitelje teških kaznenih djela, bilo careve, bilo pučanstvo. Najviše je ljudi na ovaj način izgubilo život u vrijeme Karakale, a tek je u 7. stoljeću praksa obustavljena.¹⁴

Skupocjenost, a često i nedostupnost mramora jedan je od razloga umjetničke reciklaže mramornih portreta na statuama i reljefima. Oni nisu uništavani do krajnosti, već bi se od lika prethodnika isklesalo lice novoga cara. Rezultat toga su glave statua premalene u odnosu na tijelo. Najveći broj portreta je na taj način reciklirao Nerva, nasljednik cara Domicijana. Govoreći o reciklaži, mnogi su spomenici upotrijebljeni kao spoliji (lat. *spolia*), građevni materijal za izradu nove arhitekture. Često su ugrađivani upravo u pod, kako bi carevi bili i doslovno i simbolički gaženi. Neki su odloženi u skladišta kako bi se mogli upotrijebiti za izradu novih, manjih skulptura ili zakopani u

¹² Varner 2004., 3.

¹³ Ibid.

¹⁴ B. Paschke, *The Roman ad bestias Execution as a Possible Historical Background for 1 Peter 5.8*, *Journal for the Study of the New Testament* 28 (4), 2006., 489.–500.

grobnice. Upravo je to u mnogim slučajeva sačuvalo skulpturu od propadanja pod utjecajem atmosferilija ili od uništenja od strane osvajača. To je pokazatelj da cilj sankcija nije nikada ni bio potpun zaborav. Kao još jedan oblik *poena post mortem* poznati su slučajevi bacanja mramornih tijela careva u vodu koji zrcale bacanje gubitničkoga gladijatora iz Koloseja u Tiber.¹⁵

Govoreći pak o pisanim dokumentima, *damnationes* se provode u retoričkoj formi *invectio* (pogrđni govor) i *vituperatio* (okrivljavanje), ili satire. Ponekad se slaveći novoga cara djelom poput panegirika¹⁶ umanjuje važnost prethodniku. Brisanje imena sa dokumenata pisanih na papirusu, epigrafskih spomenika i novca povezano je sa zabranom korištenja imena (*praenomen*) osuđenoga. Uklanjanje imena strašna je sudbina za religiozne Rimljane, jer zabrana spomena imena (*abolitio nominis*) gotovo je jednaka svođenju osobe na ništavilo.¹⁷ Krajnji je cilj postizanje nemilosti i lošeg ugleda (*infamia*), povrede reputacije i osвете za nedjela (*iniuria*), čak i nakon smrti.¹⁸ Značajno je ime Gneja Kalpurnija Pizona, prokonzula Sirije koji je u vrijeme Tiberija optužen za ubojstvo vojskovođe Germanika trovanjem. Počele su se širiti glasine da je to učinio po carevu nalogu. Pizon je po naredbi izvršio samoubojstvo. Kako bi sprao ljagu sa svojega imena car je brzo proglasio neki oblik *damnatio memoriae* za Pizona, dokumentom *Senatus consultum de Pisone patris*, onako kako se to činilo u vrijeme Republike. Zaplijenjena mu je imovina, zabranjene pogrebne svečanosti i posmrtna maska na pogrebu, uklonjeni svi drugi prikazi i njegovo ime sa statua i arhitekture, a njegovu je sinu naređeno da promijeni ime i tako započne novu lozu (Tac. *Ann.* 3. 17.)¹⁹

Dario Calomino u *The Other Side of Damnatio Memoriae: Erasing Memory to Assert Loyalty and Identity in the Roman Empire* naglašava da ova pojava u Rimskom Carstvu ne mora biti jednaka uništenju i razaranju. Ima još jednu funkciju: propagandnu za novoga, anti-propagandnu za prethodnoga cara. U počecima Carstva služila je kao

¹⁵ Varner 2004., 5.

¹⁶ u Grčkoj hvalospjevni govor, kasnije u Rimu postaje vrsta govora kojega krasi neumjereno laskanje i/li neobjektivna pohvala nekoj osobi. Najpoznatiji je Trajanov panegirik Plinija Mlađeg (HJP, <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, pristup: 20. kolovoza 2022.)

¹⁷ Varner 2004., 11.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Varner 2004., 17.

kazna za loše ili nepodobne careve poput Nerona, Domicijana i Komoda, a kasnije je služila kao uništavanje reputacije prethodniku kako bi novi car, često uzurpator prijestolja ili tiranin u očima naroda pokazao sebe kao sposobnijega ili na bilo koji način boljega od prethodnika.²⁰ Često su se protivničke strane sukobljavale međusobnom anti-propagandom. Sam je Ciceron svoje političke protivnike posve neopravdano, ali ipak, nazivao piromanima, ocoubojicama, pateticima, koprofilima i nekromantima iako oni ništa od navedenoga nisu bili. Taj fenomen Philip Matyszak opisuje ovako: „blato je bacano s radosnim zanemarivanjem istine, samo da se vidi što će se zalijepiti“.²¹

Posljedica svega navedenog je distorzija povijesne slike. *Historia Augusta* navodi da je već u doba kad je nastajalo to djelo iznimno malo poznato o carevima koji su smatrani tiranima zbog općepoznate činjenice da povijest pišu pobjednici, pa su njihova postignuća i sve što im ide u prilog zanemarena, a sve što ih ocrnjuje naglašeno, biografija posve zanemarena, a sačuvani samo podaci o njihovim manama, bitkama u kojima su pali i kaznama za zlodjela (SHA *Pesc. Nig.* 1. 1-2.).²² Do danas kad kažemo „dobri carevi“ mislimo na Augusta, Trajana, Vespazijana ili Konstantina I. iako u svom životopisu imaju nemali broj crnih mrlja poput činjenice da je Trajan u Dakiji i Trakiji počinio pravi genocid, ali su one zanemarene. Kad kažemo „loši carevi“ mislimo na Kaligulu, Nerona, Domicijana, Heliogabala, Komoda i Maksencija čije su biografije pune čudnih nevjerojatnih defamatorskih priča poput one da je Kaligula bio toliko lud da je proglasio konja konzulom ili one da je Neron nakon spaljivanja Rima svirao liru gledajući požar. Povjesničar zaista treba biti na oprezu i kritičan prilikom istraživanja biografskih izvora.²³ Također, u počecima istraživanja rimskih portreta, statue sa glavom premalenom za tijelo, tehnikom izrade netipičnom i premodernom za vrijeme izrade originala i sl. proglašavane su lažnima i dugo je trebalo za shvaćanje da su skulpture prerađivane još u antici. Danas arheolozi trebaju biti na oprezu jer na crnom tržištu umjetnina se pojavljuju

²⁰ D. Calomino, *The Other Side of damnatio memoriae: Erasing Memory to Assert Loyalty and Identity in the Roman Empire* u: Ø. Fuglerud, K. Larsen, M. Prusac-Lindhagen (ur.), *Negotiating Memory from the Romans to the Twenty-First Century*, Routledge, 2020, 23-43.

²¹ P. Matyszak i J. Berry, *Caligula: Bad or Mad?* u: P. Matyszak i J. Berry, *Lives of the Romans*, Thames & Hudson, 2013., 130-132.

²² Varner 2004., 7.

²³ Varner 2004., 12.

zaista lažni spomenici koje autori prodaju pod krinkom antičkog djela prerađenog od još starijega, pogotovo ako je djelo preloše izrade da bi moglo biti uspješno prodano kao rimski original.²⁴

Govoreći o ovome fenomenu, potrebno je spomenuti i žene. Bilo je članica carskih obitelji koje su svojim raskalašenim načinom života ili zločinima zavrijedile ovaj tretman, ali i onih koje nisu svojim postupcima „zaradile“ *damnatio memoriae*, već njihovi muževi, a one su čitavoj priči bile kolateralne žrtve. U prvu kategoriju možemo ubrojiti kćer cara Augusta Juliju koja je osuđena zbog preljuba, uklonjena je iz očeve oporuke i nije pokopana u obiteljskom mauzoleju. Za isto je optužena i njena kći Julija Mlađa, zatim Livila koja je svom ljubavniku i pretendentu na prijestolje Sejanu pomogla ubiti svoga supruga Druza Mlađeg, koji je trebao biti nasljednik cara Tiberija. Mesalina, supruga cara Klaudija pokušala je na prijestolje dovesti svoga ljubavnika, no ubila ju je još jedna žena gladna moći, Agripina, posljednja supruga i ubojica cara Klaudija i majka cara Nerona. U drugu kategoriju ubrajamo Kaligulinu suprugu Miloniju Cezoniju, Otonovu pa Neronovu suprugu Popeju Sabinu i mnoge druge carice. Više u 3. poglavlju.

1.2.Primjeri *damnatio memoriae* koji su prethodili Rimskom Carstvu

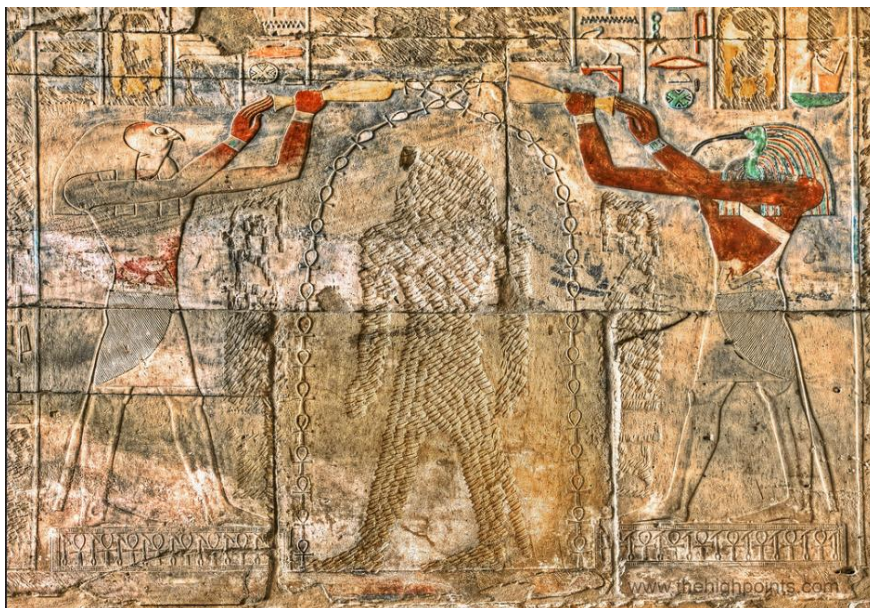
Prije kataloga Rimskih careva i nalaza iz same Panonije važno je prikazati najranije i najvažnije prikaze carske *damnatio memoriae* i to na svim medijima na kojima ju je moguće prepoznati i iz svih geografskih područja. Prva su dva primjera puno ranija od klasične antike i ne tiču se uopće Rimskoga Carstva, no na njima je vidljiv razvoj ideje da pojedinci nisu dostojni dobre reputacije.

Patrijarhalno društvo poput Egipta teško je prihvaćalo ženu kao faraona, pogotovo iz religijskog razloga, a to je činjenica da je faraon smatran inačicom muškoga boga Horsa za svoga života i Ozirisa od trenutka svoje smrti. Žena je u Egiptu mogla jedino biti štovana kao Majka kraljeva i vladati samo do trenutka kad njen nasljednik bude dovoljno star da preuzme prijestolje. Ipak, od 1473. do 1458. godine prije Krista Egiptom je vladala Hatšepsut, nakon smrti oca Tutmozisa I., zatim i svoga brata i supruga

²⁴ E. B. Harrison, *Repair, Reuse, and Reworking of Ancient Greek Sculpture Marble*. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture, Malibu 1990., 163-184.

Tutmozisa II. i umjesto na početku njene vlasti maloljetnog posinka Tutmozisa III., prvo kao regentica, prikazivana kao žena, ali kasnije je ostala na prijestolju i prikazivana je kao tipični muški faraon. Kako bi je narod prihvatio dala je da se o njoj napiše tekst na zidove posmrtnoga hrama u Deir El-Bahariju koji kaže da je kći boga Amona i da ju je Tutmozis I. proglasio svojom nasljednicom. Kako bi u javnosti djelovala kao muškarac nosila je uz faraonsku odjeću i umjetnu bradu. Dugotrajnost njene vladavine, pohodi u zemlju Punt koji su obogatili Egipat, izgradnja mnogih hramova, i činjenica da je pokopana u Dolini kraljeva govore u prilog tome da je bila prihvaćena kao vladarica. No, kad je Tutmozis III. došao na vlast zadesila ju je carska *damnatio memoriae*: srušeni su mnogi spomenici nastali u njenu čast, tekst iz hrama izbrisan je klinom kao i mnogi njeni likovni prikazi, a maknuta je i sa službenog Popisa kraljeva. U Starom Egiptu nije ovo jedini slučaj sustavnih *damnationes*. Amenhotep IV., ili grčki Amenofis IV., poznatiji pod imenom Eknaton, suprug kraljice Nefertiti, faraon iz 18. dinastije u vrijeme svoje vlasti od 1353. do 1335. godine prije Krista pokušao je u Egipat uvesti monoteizam. Njegova su nastojanja i vjerska reforma poništeni vrlo brzo, kad na njegovo prijestolje stupa Tutankamon.²⁵

²⁵ C. H. Roehrig, R. Dreyfus, C. A. Keller, eds. *Hatshepsut, from queen to Pharaoh*. Metropolitan museum of art, 2005.



Slika 1.: prikaz Hatšepsut uklonjen je iz hrama u Karnaku u vrijeme vladavine Tutmozisa III.

Drugi je primjer onaj bakrene glave s oštećenjima očiju, ušiju, vrata, vrha nosa i dijela brade pronađene u Ninivi koja, pretpostavlja se, prikazuje Sargona, prvog akadskog vladara koji vlada u Mezopotamiji od 2334. do 2279. godine prije Krista. Oštećenja zrcale kaznu za zločince tipičnu za Bliski Istok i Mezopotamiju, kakva nam je poznata i sa Hamurabijeva zakonika iz 18. stoljeća prije Krista i biografije perzijskog vladara Darija koji je počinitelje neuspjelog puča kaznio odrezavši im uši i nos. Glava je vjerojatno oštećena u pohodu Medijaca na Ninivu tek 612. godine prije Krista. Originalno je bila dio statue koja je imala i tijelo, no ono nije sačuvano. Ovo je najpoznatija uništena bliskoistočna statua, no ne i jedina. U samoj Ninivi uništene su još i statue Senaheriba i Asurbanipala. Sargon je jedan od vladara koji je, iako je vladao ogromnim carstvom, najpoznatiji po legendama, dok su se mnoge činjenice o njemu s čestim izmjenama vlasti na području Mezopotamije izgubile, što namjerno, što s protokom vremena. Ipak, možda nam je danas i poznatiji upravo zbog tog razloga. Nedostatak činjenica i pisanog teksta o njemu potaknuli su nastanak mnogih legendi o Sargonu, poput njegove poveznice s Mojsijem poput kojega je rijekom doplovio u košari u Akad, ili legende da je bio vrtlar prije osnivanja jednog od najznačajnijih kraljevstava u povijesti. Iz navedenoga se vidi

da poneki vladari imaju dva opisa, jedan izrazito nepovoljan od protivničkih i jedan izrazito pozitivan od vlastitoga naroda.²⁶



Slika 2.: Brončana glava koja se pripisuje Sargonu, prvom vladaru Akada, za koju se pretpostavlja da su je oštetili Medijci – nalazište: Niniva (danas dio Mosula, Irak), dimenzije: visina 30,7 cm, datum nastanka: glava iz ~2300. godine prije Krista, oštećenja su nastala vjerojatno 612. godine prije Krista, mjesto čuvanja: Nacionalni muzej Iraka, Bagdad

Ni Grcima slične prakse nisu bile strane. Pizistratovi sinovi, Hipija i Hiparh, protjerani su i ubijeni kao tirani. Kao što je već navedeno, pojam tiranin označavao je osobe koje su na vlast došle pučem i vladale samostalno. U kolijevci demokracije, to je bilo neprihvatljivo, stoga su tiranoubojice Harmodije i Aristogiton bili slavljani kao junaci, a umjesto Hipiji i Hiparhu, statue na mjestima poput Agore podizale su se njima. Izumitelji ostrakizma ugrožavatelje demokracije bi protjerali iz polisa na deset godina. Na primjer, Demetrije iz Falerona pokušao je stupiti na vlast kao strateg u Ateni i demokraciju zamijeniti oligarhijom, ali je protjeran od strane protivničkih stranaka u 5. stoljeću prije Krista. Tri stotine njegovih statua pretopljeno je, neke su prenamijenjene u

²⁶ B. Kiilerich, *Defacement and replacement as political strategies in Ancient and Byzantine ruler images* u: M. Prusac, K. Kolrud, ur, *Iconoclasm from antiquity to modernity*. Ashgate Publishing, Ltd., 2014., 73-90.

noćne posude čime su stanovnici iskazali svoje mišljenje prema njemu, a neke jednostavno bačene u more, kažu Strabon, Plutarh i Dionizije iz Halikarnasa (Strabon, *Geografija*, 9. 1. 20; Plutarh, *Moralia*, 820E; Dionizije iz Halikarnasa, *Antiquitates Romanae*, 37. 41.).²⁷ Filip V. Makedonski posebno je mrska osoba u očima Grka, kao njihov osvajač. Tit Livije opisuje što se dogodilo s njegovim statuama kad je Makedonska vlast oslabjela oko 200. godine prije Krista: Grci su iskalili sav svoj bijes nad statuama, portretima i natpisima s imenom i likom Filipa V., ali i njegove djece i supruge. Festivali i svetkovine koje je pokrenuo nisu se više slavili, a mjesta s njegovim imenom proglašena su prokletima. (Tit Livije, *Epitomae Periochae* 31. 44. 2-5.)²⁸

Prva je osoba iz vremena Rimske Republike čiji su spomenici sustavno uklanjani, kaže Plinije Stariji, bio Spurije Kasije Vecelin, konzul 502., 493. i 486. godine prije Krista, kojega su pratile optužbe da se želi domoći prijestolja. Osuđen je, prema nekim izvorima od strane vlastita oca, srušena mu je kuća i istopljena statua u njegovu čast koja se nalazila u blizini hrama božice Tel (*NH* 34. 30.e). Jedan od najpoznatijih javnih neprijatelja Republike bio je Katilina, koji je urotom pokušao doći do mjesta konzula. Ciceron je urotu razotkrio i utjecao na to da Senat proglasi kaznu. Brut i Kasije, urotnici protiv Gaja Julija Cezara i glavni krivci za njegovu smrt smatrali su sami sebe herojima. Naime kao i Harmodije i Aristogiton stoljećima prije u Ateni, i oni su bili tiranoubojice. Prema definiciji, osoba željna aristokratske vlasti jest tiranin, dakle Gaj Julije Cezar je to bio. Ipak, bio je i heroj u očima naroda, nakon smrti i božanstvo, tako da lik Bruta i Kasija nije smio biti prikazivan nigdje od Augustova vremena. Prvi slučaj sankcije vidljive na novcu vjerojatno je onaj izbrisanog lika konzula Gaja Marija nakon građanskog rata protiv Lucija Kornelija Sule. Nakon pobjede Sula se proglasio diktatorom i počeo provoditi proskripcije: zapljenu imovine i smaknuća neprijatelja Rima. Jedna od žrtava bio je Gaj Marije. Njegov je primjer specifičan ne samo iz numizmatičkog razloga nego i zbog činjenice da ga je Gaj Julije Cezar rehabilitirao, tj. ukinuo stroge sankcije i vratio imovinu njegovoj obitelji (Plut. *Cezar*. 6. 1-5.)²⁹

²⁷ Varner 2004., 15.

²⁸ Varner 2004., 15.

²⁹ Varner 2004., 19.

Practicirala se i *poena post mortem*, odnosno uklanjanje dijelova tijela sa trupla poslije smrti. Tako je Marko Antonije naredio da se izlože Ciceronova glava i ruke nakon smrti, te je car August kaznio Bruta tako da je dao baciti njegovu glavu pod statu Gaja Julija Cezara (Plutarh, *Ciceron*, 48. 6.; 49. 2., Svetonije, *August* 13. 1.)³⁰ Nakon poraza Marka Antonija i Kleopatre u bitci kod Akcija 31. godine, te njihova samoubojstva, proglašeni su *hostes*, neprijateljima Rimske Države, i Oktavijan je prije proglašenja Augustom dao uklanjati sve njihove prikaze iz Carstva. Marko Antonije zbog toga nam je danas sačuvan isključivo na novcu, a Kleopatrin lik na samo nekoliko prikaza. Ona je uz to jedina žena proglašena neprijateljicom Rima. Ipak, čini se da je ista osoba koja ih je proglasila *hostes*, sam car August, kasnije rehabilitirao Marka Antonija (Plut. *Cic.* 49. 4.; Cass. Dio *Hist. Rom.* 51. 19. 3.)³¹

1.3. Ilustrativni primjeri carske *damnatio memoriae*

Slijedi nekoliko najpoznatijih nalaza pronađenih diljem nekadašnjeg Rimskog Carstva, ne samo Panonije, na različitim vrstama arheoloških nalaza: na statui, epigrafskom spomeniku, dvodimenzionalnom portretu, gemi i novcu.

Prvi je takav primjer brončana statua Julije Akvilije Severe, supruge cara Heliogabala. Ona je prije braka bila vestalka, pa je njihov brak u Rimu izazivao sablazan, s obzirom da su vestalke trebale biti djevice i bile su dužne održavati celibat. U vrijeme Republike, primjenjivana kazna za kršenje celibata bila je zakopavanje žive djevojke pod zemlju (Plutarh, *Numa Pompilije*, 1. 10; Kasije Dion, *Povijest Rima*, 80. 9). Brončana statua Julije Akvilije Severe uništena nakon njene smrti, datirana u 222. godinu pronađena je u Sparti, a danas se čuva u Nacionalnom arheološkom muzeju u Ateni.³²

³⁰ Varner 2004., 18.

³¹ Varner 2004., 20.

³² Varner 2004., 190.



Slika 3.: Statua Julije Akvilije Severe - nalazište: Sparta, dimenzije: visina 1.84 m, datum nastanka oštećenja: oko 222. godine, nakon njene smrti, mjesto čuvanja: Nacionalni arheološki muzej, Atena

Nakon smrti careva i dostojnika prikazivanih na novcu, i nakon proglašenja njihove *damnatio memoriae*, s novca je uklanjano njihovo ime i lik. Sljedeća slika prikazuje brončani as s glavom Nerona na aversu, te Nerona koji svira liru na reversu, u pozi tipičnoj za prikaze boga Apolona (*Apollo kitharoidos*). Taj je tip novca izdan u Rimu između 62. i 68. godine. Na njegovu aversu stoji natpis:

NERO CLAUDIVS CAESAR AVG GERMANIC, a na reversu *PONTIF MAX TR POT IMP P P S C I*.

Oštećenja su znatna i u obliku rezova po licu cara na aversu, te reza na torzu cara na reversu. Takav je tip novca opisan i u Svetonijevom kapitalnom djelu Dvanaest rimskih careva. (RIC I, 211; Svetonije, *Nero*, 25. 3)



Slika 4.: Neron kao Apolon na brončanom asu – Nalazište: Rim, dimenzije i masa: 28mm, 11.53 g, datum nastanka: 62-66. godine, mjesto čuvanja: privatno vlasništvo

Vjerojatno najslavniji primjer *damnatio memoriae* jest na Severanskom tondu.³³ Jedna je to od rijetkih antičkih slika na drvetu, a naslikana je u tehnici tempere, ili jajčane boje. Prikazuje članove obitelji Severa: cara Septimija Severa, suprugu Juliju Domnu, sinove Karakalu, te Getu, tj. na mjestu gdje bi trebao stajati Getin portret tamna je mrlja, jer je portrete svoga brata kojega je dao ubiti kako ne bi dijelili vlast dao ukloniti Karakala. Upravo je u vrijeme Severa praksa *damnatio memoriae* bila na svom vrhuncu.³⁴

³³ Tondo (talijanski *ritondo* od latinskog *rotundus* = okruglo), slika ili reljef u obliku kruga čiji oblik potječe od antičkog medaljona (tondo, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, pristup: 27. kolovoza 2022. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61741>

³⁴ Varner 2004., 162-165.



Slika 5.: Severanski tondo – nalazište: Fajum (Al-Fayyum), Egipat, dimenzije: visina 30,5 cm, datum nastanka: portret oko 199. godine kad obitelj posjećuje Egipat, oštećenje nakon Getina ubojstva 211. godine, mjesto čuvanja: Altes Museum, Berlin

Nisu portreti jedini koji su pretrpjeli namjerna oštećenja, već i pisana riječ. Dokumenti su uklanjani u potpunosti ili brisani i na mjestu staroga teksta nastajali su novi. Takav tekst isписan na pergamentu ili nekom drugom materijalu s kojeg je prethodno izbrisan prvotni tekst naziva se palimpsest.³⁵ Najpoznatiji ovakvi dokumenti su vjerojatno Ciceronova *De Re Publica* i Menandrova *Dojilja* preko kojih su bili isписani novi tekstovi. Kamen nije materijal na kojem je lako napraviti palimpsest. Potrebna je velika vještina kako bi se uklonili čitavi natpisi ili reljefi, a još je teže bilo ukloniti čitav epigrafski spomenik, pogotovo ako je on bio na dijelu građevine. Uklanjala su se zato uglavnom samo imena, a na njihovu mjestu ostajao bi trajni „ožiljak“ koji bi služio kao podsjetnik da car kojem je u čast natpis podignut nije osoba vrijedna spomena. Ako je to bilo moguće, kamen bi se prenamijenio u građevni materijal, a ako nije ostao bi takav na svom mjestu. Jedan je od temeljitije otklesanih natpisa onaj podignut u čast cara Domicijana i uklonjen kad ga je Senat proglasio nepoćudnim i izdao *damnationes*. Sa suprotne strane spomenika uklesan je reljef u čast caru Trajanu, tj. jedan od panela reljefa Trajanova luka

³⁵

HJP

–

Palimpsest

(preuzeto

s:

https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=eFZnWRc%25253D, pristup: 27. kolovoza 2022.

iz Pozzuolija kod Napulja.³⁶ U transkriptu znakovi „[[i]]" data-bbox="137 98 860 141"/>



Slika 6.: Natpis iz Pozzuolija sa izbrisanim imenom cara Domicijana, te panel s reljefom u čast Trajanu s njegove druge strane – datum nastanka reljefa: 102. godine, mjesto čuvanja: Penn Museum, Philadelphia, SAD

2. Rimska provincija Panonija

2.1. Geografsko područje i etnografija Panonije do Rimskog osvajanja

Kroz čitav se magistarski rad provlači termin Panonija. Kad nije drugačije navedeno, misli se na prostor Panonske nizine i onoga što smatramo Panonijom danas. Potrebno je razlikovati današnji koncept toga geografskog područja od rimske provincije, stoga što su se kroz stoljeća rimske vlasti nekoliko puta mijenjale granice, a naziv je ostao i obuhvaća dijelove podunavske nizine i danas. U kratkim crtama slijedi povijesni razvoj Panonije.

Njega je moguće pratiti tek od dolaska Kelta. Naime dok su Arhajski Grci trgovali sa Sjeverom i imali saznanja o narodima koji su obitavali u Panoniji, etnička slika i geografija Panonije (točnije svijeta izvan područja trgovine Grka) u vrijeme Klasike

³⁶ Varner 2004., 132-133.

Grcima se činila drugačijom. Recimo, Apolonije Rođanin piše u *Argonautici* da jedan dio Dunava (grč. *Ister*) teče prema Jadranskom moru, ulijeva se kod Istre i da je Balkan otok, te da su Argonauti u svom pohodu krenuli iz Kolhide na Crnom Moru i Dunavom došli do Apsirtida, tj. Cresko-lošinjskog arhipelaga (Ap. Rhod. *Argon.*, vol. 4). Geografija nije bila odvojiva od mitologije koja je služila za popunjavanje rupa u shvaćanju svijeta oko sebe. Grci i Rimljani geografiju poznaju onoliko koliko doticaja s narodima na nekom području imaju – trgovačkog, savezničkog ili neprijateljskog, osvajačke ili obrambene prirode. Dok su im na Jadranskoj obali Iliri bili poznati, Dunavsko područje do 4. stoljeća prije Krista bilo je svojevrsna crna rupa. Tada dolaze Kelti i miješaju se na području današnje Panonije s Ilirima. Kontaktna zona bila je široka, a granice nedefinirane, sve do perioda rimskih osvajanja.³⁷

Do 2. stoljeća prije Krista stanovništvo sjeverno od Save, a zapadno od Tise do okolice današnjeg Beča bilo je keltskog porijekla ili barem keltizirano. Vidljivo je to prema nalazištima latenske kulture: utvrđenim naseljima, nekropolama koje su nerijetko sadržavale i ukope konja s konjanicima i nalazima poput lončarskog kola, oružja i ratne opreme... Najmoćniji među njima bili su Skordisci koji su ovladali međurječjem Save i Drave i Taurisci na području Slovenije, a manje skupine predstavljali su Norici na području Slovenije, Boji i Eravisci na području Mađarske. Između su živjeli Panoni, Ilirska skupina naroda koju prvi spominje Polibije u svom djelu *Povijest* (Polyb., fragment 64. 122). Strabon navodi da su Iliri Panoni imali središte u Segestiki, a među njima ističe Andizete (Podravina do ušća Drave u Dunav) i Breuke (jugoistok Slavonije, uz Savu) kao one koji će nešto kasnije pripasti teritoriju Rimske provincije Panonije (Strabon, *Geografija* 7. 5, 2-3, 10). Drugi izvori u Panone ubrajaju još i Kolapijane (Pokuplje), Jase (*Aquae Iasae* su današnje Varaždinske Toplice, a *Civitas Iovia* Ludbreg), Oserijate (ušće Vrbasa u Savu), Amantine (od Srijema na sjeveru sve do Albanije na jugu), Dicione (granica Dalmacije i Panonije na rijeci Krki), Dezidijate (Središnja Bosna), Mezeje (sjeverozapadna Bosna) i još čitav niz manjih etničkih zajednica, koje možemo

³⁷ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia - A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974., 1-7.; M. Guštin, D. Božič, L. Bakarić, *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Narodni muzej Ljubljana i Arheološki muzej Zagreb, 1984.

nazivati *Pannoni propria dicti*. (Strabon, *Geografija* 7. 5, 3; Plinije Stariji, *NH*, 3. 25, 147-148.)³⁸

O porijeklu imena, teza je više. Dok neki smatraju da je povezano s bogom Panom, božanstvom šuma i njiva,³⁹ filološka hipoteza sklonija je povezivati *pan-* s indoeuropskim izrazom za mulj, močvaru ili glib (Marković 2004: 64).⁴⁰ Govoreći o Panoniji antički pisci kažu da je gorovita i hladna zemlja u kojoj ne uspijeva vinova loza, zimi se lede rijeke, šumovita je i močvarna (Strabon, *Geografija*, 7. 5, 10; Dion Kasije, *Povijest Rima* 49. 38, 2-4 i 55. 32, 3; Plinije Stariji, *NH* 3. 25, 147; Plinije Mlađi, *Epistulae* 12. 4).⁴¹

2.2. Panonija kao dio Ilirika

Neko su vrijeme Panoni i Rimljani živjeli ne ometajući jedni druge u miru. No, Dačani pod vodstvom Burebiste istočno od Panonije polagano osvajaju teritorij po teritorij, u Karpatskoj kotlini, a Cezar i Oktavijan nisu mogli dopustiti drugu snažnu silu uz svoje teritorije. Kako je najbrže do Dakije stići kroz Panoniju, koju je i Burebista vrebao, ona im je postala fokalna točka osvajačkih pohoda i mjesto odakle su mogli regrutirati vojsku. Drugi je razlog bio količina nalazišta srebra i željeza. Panonija je s obzirom na način života bila relativno laka meta: žive ne u gradovima već u selima, organizirani u klanove, bez organiziranih vijeća ili zajedničke vlasti. Iako je stotinu tisuća ljudi vojno sposobno, anarhija vlada i nikad se ne okupljaju kako bi ratovali (Apijan, *Povijest Rima: Ilirik* 6). Zbog takve prirode, keltizirani su u potpunosti u razdoblju od 4. stoljeća prije Krista do Oktavijanova dolaska. Prva Rimska točka u budućoj provinciji Panoniji postala je Segestika koja je preimenovana u Siscija 35. godine prije Krista. Iako su prva dva pohoda na Segestiku neslavno završila, sada je Oktavijan uspio u tome naumu. 11. godina prije Krista smatra se službenom godinom pripojenja Panonije Rimskom Carstvu, odnosno carskoj provinciji Ilirik s granicom na Dunavu. Donedavno neratoborni Panoni sve su se češće bunili. Nakon pokušaja napada na Istru, počeli su se organizirati kako bi napadali rimsku vojsku. To je posebno došlo do izražaja u dobro

³⁸ Mócsy 1974., 12-14.

³⁹ *ibid.*

⁴⁰ M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.

⁴¹ Mócsy 1974., 12-14.

poznatom Batonovom ustanku, kojega su podigla dvojica Batona – jedan Breuk, jedan Dezidijat između 6. i 9. godine zbog visokih poreza. Neslavno je završio, ubojstvom dezidijatskoga od strane breučkoga Batona i 8. godine Ilirik je podijeljen na Panoniju, koja je tada u potpunosti pacificirana i Dalmaciju koja se borila još godinu dana. Nakon smrti cara Augusta, stanovnici provincije Panonije učestalo su se bunili i dalje, a vojska je, posebno uz granice na rijekama bila prisutna kako bi gušila njihove pobune. Karnunt, Petovija i neko vrijeme vjerojatno Siscija bili su sjedišta legija kojima je glavni posao bila izgradnja cestovne infrastrukture. Sjeveroistočna granica Panonije do Vespazijana je osvojena i branjena pomoćnim postrojbama na limesu, a u Panoniji je nicao čitav niz gradova. Procvat i mir trajali su do dolaska Domicijana na vlast. Tada je na rubnim dijelovima carstva prodirala vojska Sveba i Sarmata protiv kojih ratuje, a i Decebal je počeo uspostavljati moć u Dakiji, još od ranije neprijateljici Rima. 86-89. godine Domicijan započinje sukob s Dačanima, no morao ga je prekinuti nakon teškog poraza i napada Germana na Dunavu. Zaključen je formalni mir s Decebalom koji neće dugo potrajati. Ovdje vidimo jedan od razloga za *damnatio memoriae* Domicijana.⁴²

2.3. Trajanova podjela Panonije

Po dolasku Trajana na vlast, neprijateljstvo s Dačanima je na vrhuncu, i 101. započinje novi rat. Decebal je poražen 106. godine, izvršio je samoubojstvo i glava mu je bačena niz Gemonijske stube, kao *damnatio memoriae* u obliku *poena post mortem*. Trajanu je u čast podignut stup s reljefima koji prikazuje inferiornog neprijatelja te je car potom slavio trijumf. Prikaz Decebala na Trajanovom stupu trebao je biti namijenjen *damnatio memoriae*, no postigao je upravo suprotno. Decebal je ostao upamćen kao jedan od ljućih neprijatelja Rima i boljih, organiziranih vojskovođa. Možemo stoga reći da je postignuta *creatio memoriae*, tj. stvaranje sjećanja.⁴³ Panonija je sada osigurana činjenicom da je i istočno od njene granice Rimsko Carstvo. Uz osvajanje Dakije i osnutak kolonije kod Sarmizegetuze, osvojio je i provinciju Trakiju. Ipak, već u 3. stoljeću Dakija je izgubljena u čestim provalama s istoka.⁴⁴

⁴² Mócsy 1974., 86-95.

⁴³ A. Omissi, *Damnatio memoriae or creatio memoriae? Memory sanctions as creative processes in the fourth century AD*, *The Cambridge Classical Journal* 62, 2016, 170-199.

⁴⁴ Mócsy 1974., 86-95.

Između 103. i 106. godine, Trajan dijeli Panoniju na Gornju (*Superior*) sa sjedištem u Sisciji i Donju (*Inferior*) sa sjedištem u Sirmiju. Ta se podjela pokazala vrlo lošom, iako je opstala skoro do 4. stoljeća. Naime, Donja je imala dugu granicu i mali broj gradova, mali izvor prihoda, a Gornja je bila veća, zaštićenija, kraće granice s brojnim gradovima. Uz podjelu, Trajan je za pogranične provincije uveo i pravilo: koliko kolonija, toliko će biti legija. Dok je Gornja imala tri kolonije (Savarija, Siscija, Petovija) nakon što je Emona podjelom pripala Italiji, Donja je imala samo jednu (Sirmij). Nakon Trajana mnogi su carevi boravili u Panoniji i podizali kolonije i municipije, gradili ceste i drugu infrastrukturu. Uslijedilo je privremeno blagostanje i period u kojem se stanovništvo moglo posvetiti ne ratovanju već obrtu, trgovini, izgradnji...⁴⁵

Krizno razdoblje 2. stoljeća u Panoniji obilježili su ratovi protiv Parta završeni 161. godine i Markomana te Kvada od 166. do 180. godine u vrijeme careva Lucija Vera i Marka Aurelija. Uz njih, Panoniju su potresali i napadi Germana i Jaziga, Lombarda, Oba, Vandala i drugih *latrones* (barbari, pljačkaši). Sam završetak ratova i primirje teško je definirati jer je po smrti Marka Aurelija njegov sin Komod nastavio ratovati, a zbog sustavne primjene *damnationes*, izvori o njegovu životu su sažeti i neprecizni. Vjerojatno je Marko Aurelije postavio sebi cilj osnovati provincije Markomaniju i Sarmatiju, no smrt ga je u tome spriječila, a Komod se povukao u Rim vrlo brzo nakon dolaska na vlast u žaru borbi. Ono u čemu jest uspio je bilo primirje na limesu.⁴⁶

Vrijeme Severa općenito je smatrano mirnim dobom u povijesti Rima, no zbog distorzije činjenica nije poznato pravo stanje, iako je sam Kasije Dion, jedan od važnijih izvora za ovu temu bio namještenik u provinciji Panoniji. Poznato je da se za Podunavlje rijetko više koristi ime Panonija, a ime Ilirik je učestalije i ne obuhvaća teritorij Ilira nego svih naroda na prostoru Panonije. Također je poznato da su postrojbe iz Panonije korištene diljem carstva i da su Vandali u vrijeme Karakale, oko 212. godine napali granicu Panonije s Dakijom pa je Karakala dvije godine kasnije granicu Panonije izmaknuo na zapad tako da je sad Donja Panonija obuhvatila *Brigetio*. Nakon pobjede nad Markomanima oko 212. godine pogubio je njihova vladara i dalje privremeno smanjio prijetnje na granici. U Sirmiju je rođen car Decije (vlada 249-251.g), koji progoni

⁴⁵ Mócsy 1974., 93-183.

⁴⁶ Mócsy 1974., 183-198.

kršćane i prekida mir unutarnjim previranjima diljem Carstva. 253. godine vlast preuzima anti-ilirski nastrojani Valerijan, a poslije njega od 260. do 268. godine njegov sin Galijen koji privremeno ukidaju vojsku na granicama i ponovno Panoniju dovode do nemira te gotovo na rub propasti nakon navala Gepida, Gota i Vandala.⁴⁷

2.4. Dioklecijanova podjela Panonije

Dioklecijan je, provodeći 297. godine novi administrativni ustroj države, podijelio cijelu Panoniju na četiri dijela. Gornju Panoniju podijelio je na Savsku Panoniju sa sjedištem u Sisciji i na Prvu Panoniju sa sjedištem u Savariji (danas Szombathely). Donju Panoniju podijelio je na Drugu Panoniju sa središtem u Sirmiju (danas Srijemska Mitrovica) i na Panoniju Valeriju, nazvanu po carevoj kćeri Valeriji sa sjedištem u Sopijski (danas Pečuh). Mjesta u kojima su bile stacionirane legije od vremena Hadrijana pa sve do kasne antike bila su: *Vindobona* (Beč), *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg), *Brigetio* (kraj Komárom) i *Aquincum* (okolica Budimpešte), a ostala važna sjedišta još: *Arrabona* (Győr), *Mursa* (Osijek), *Marsonia* (Slavonski Brod), *Cibalae* (Vinkovci), *Taurunum* (Zemun), *Cimbrianae* (Székesfehérvár) i *Scarbantia* (Sopron).⁴⁸

2.5. Propast rimske vlasti na prostoru Panonije

Pri diobi Rimskoga Carstva na zapadno i istočno, sve su četiri Panonije pripale Zapadnom Carstvu. Panonija je nakon Rimljana došla pod vlast Istočnih Gota 453., Langobarda 527. i Avara 568. godine. Već u 6. stoljeću na područje Panonije naselili su se i Slaveni. Kad je Karlo Veliki potkraj 8. stoljeća uništio državu Avara, Slaveni su ostali u Panoniji. Krajem 9. stoljeća Mađari su prodrli preko Karpata u Podunavsku nizinu i potisnuli Slavene, zaposjedajući Panoniju Valeriju i Prvu Panoniju, osim njezina sjeverozapadnoga dijela, koji su držali Nijemci. Savska Panonija i Druga Panonija ostale su u posjedu Slavena. Otada se ime Panonija postupno gubi, a sve ga više zamjenjuje naziv *S(c)lavonia*, zemlja Slavena.⁴⁹

⁴⁷ Mócsy 1974., 198-212.

⁴⁸ Mócsy 1974., 223-312.

⁴⁹ Mócsy 1974., 315.

3. Carska *damnatio memoriae* – razlozi i nalazi u rimskoj provinciji Panoniji

Različita literatura navodi različit broj careva koji su ovako kažnjeni, bilo službeno ili neslužbeno. Svako je sljedeće poglavlje naslovljeno imenom cara, no u njemu nije riječ samo o tome caru, već i o članovima njegove obitelji i dužnosnicima iz razdoblja njihove vladavine Carstvom koji su u očima javnosti tada, a i u suvremeno doba, ostali upamćeni u lošem svjetlu. Nakon životopisa i uvida u brojne razloge za proglašenje ove sankcije slijedi pregled arheoloških nalaza iz Panonije na kojima je moguće pratiti *damnatio memoriae* careva i njihovih suvremenika, ukoliko oni postoje. Naime, arheološki dokazi ove prakse vrlo su rijetki na području Panonije do razdoblja nakon smrti cara Domicijana, a najveći broj nalaza je iz 3. stoljeća.⁵⁰

3.1. Kaligula i njegovi suvremenici

Gaj Cezar August Germanik rođen je 12. godine kao sin Germanika Cezara, nećaka cara Tiberija, i Agripine Starije, unuke cara Augusta. Tijekom boravka s roditeljima na germanskom bojištu kad je bio malen njegove umanjene verzije vojničke obuće (lat. *caligae*) potaknule su da ga očevi vojnici prozovu Kaligula, tj. „čizmica“. Taj mu je nadimak ostao do kraja života i pod njime je uglavnom poznat, kako ga se ne bi miješalo s Gajom Julijem Cezarom ili pak s ocem Germanikom. Članovi njegove obitelji, sin cara Tiberija Druz Julije Cezar (Druz Mlađi), majka i starija braća poginuli su tijekom već spomenute urote pretorijanskog prefekta Lucija Elija Sejana, što je traumatično utjecalo na Kaligulu.⁵¹

Sejan je bio zapovjednik pretorijanske garde od 15. godine u vrijeme cara Tiberija i u mnogo slučajeva njegova desna ruka i savjetnik. Imao je jak utjecaj na cara i zajedno sa svojim sinom Gajom Julijem Druzom, Tiberije ga 15. godine šalje u Panoniju kako bi smirili nove ustanke. Unatoč uspješnosti tih kampanja Druz i Sejan nisu u dobrim odnosima jer Druz nakon smrti Germanika 19. godine postaje najizgledniji nasljednik Tiberija, a i Sejan ima ambicije domoći se prijestolja. Do 23. godine postaje pretor i počinje djelovati u skladu sa svojom ambicijom da postane car nakon Tiberija. Prva žrtva Sejanove urote 23. godine bio je upravo Druz. Do tada je Tiberije već ostario i planirao dio odgovornosti prepustiti Druzu, ali ih je po njegovoj smrti prepustio Sejanu, dok ne

⁵⁰ Varner 2004., 111.

⁵¹ Varner 2004., 32-57.

stasaju sinovi njegova nećaka, Neron Cezar, Druz Cezar i Gaj Cezar (Kaligula). Zatim Sejan pokušava oženiti Druzovu udovicu Livilu, i postati posvojeni član julijevske dinastije, no, ne uspijeva mu, pa savjetuje caru da se zbog zdravlja trajno preseli na Capri, što Tiberije i čini 26. godine i od tad nije više viđen u Rimu do smrti. Dion Kasije kaže da je Sejan bio velika ličnost, što zbog svoje pretjerane oholosti to zbog svoje goleme moći, da se on sam činio kao car, a Tiberije kao neka vrsta vladara otoka Caprija. Raste neprijateljstvo Agripine Starije i sinova prema njemu, pa ih odlučuje zatvoriti i ubiti izgladnjivanjem 30. godine. Od muške djece preživljava jedino mladi Kaligula kojega Tiberije povlači na Capri 31. godine. Senat u međuvremenu Sejana slavi uz sve carske počasti i podiže mu statue. No, Tiberije je shvatio da je Sejan kriv za smrt članova njegove obitelji, car o tome obavještava svoje pristaše i članove Senata koji na prijestolju vide Germanikova najmlađega sina, Kaligulu. Ubrzo je Sejan osuđen, ubijen, bačen niz Gemonijske stube, a tijelo mu je raskomadano, kao što je opisano u potpoglavlju 1.1. Livila, koja je svoga supruga varala sa Sejanom, a možda i otrovala kažnjena je tako što je bila zaključana u sobu dok nije umrla od gladi.⁵²

Kaligula na Capriju postaje svećenik, a uskoro i kvestor, te je odgajan da jednoga dana postane suvladar Tiberija Gemela, Druzova sina. Učestalo su ga ispitivali o znakovima nezadovoljstva ili naznakama nelojalnosti, namjernih ili nenamjernih. Vjerovao je da je Tiberije neposredni krivac za smrt njegove obitelji i bojao se da će jednoga dana biti pogubljen. Paranoičan i istraumatiziran takvim načinom života, počinje i incestuoznu vezu sa svojim trima sestrama, ako je vjerovati njegovim biografima. Kaligula na vlast dolazi po Tiberijevoj smrti 37. godine kao jedini vladar uz punu podršku vojske, jer je Tiberije Gemel bio premlad. Moguće je da je naredio zapovjedniku svoje pretorijanske garde, Kvintu Neviju Sutoriju Makronu da Tiberija uguši jastukom kako bi prije postao car. Iako je imao i dobrih odluka, kao što su ukidanje krvavih čistki nakon urote i prekid suđenja za veleizdaju, Kaligula je ubrzo doživio mentalni slom i počeo sa čudnim ponašanjem. Svetonije i Kasije Dion navode da je imao „mozgovnu groznicu“, a danas znanost smatra da je itekako mogao imati post-traumatski stresni poremećaj, epileptične napadaje, encefalitis i/ili shizofreniju. Nije pomoglo da su mu se epileptični napadaji često javljali tijekom sjednica Senata, pa su ih počeli nazivati „parlamentarna

⁵² Varner 2004., 103-106.

bolest“ i potajno ismijavati cara jer su smatrali da glumi. Proglasio se božanstvom pa ni to nije doprinijelo dobrim odnosima sa Senatom. Prve godine vladavine šest je mjeseci bio bolestan, a Senat je obavljao sve svoje i njegove poslove. Prorok i astrolog Trazil jednom je izjavio da su veće šanse da će Kaligula na konju prijeći napuljski zaljev poprijeko nego postati car, pa on gradi pontonski most koji spaja gradove Baiae i Pozzuoli i prelazi ga nekoliko puta. Do današnjeg dana ideja o mostu ostaje simbol njegove novostečene moći, bilo da se na nju gleda kao na znak Kaligulina ludila, vojne moći ili pokazatelj skeptičarima da nisu bili u pravu. Svome konju Incitatusu, hrv. „hitri, galopirajući“, gradi mramornu staju s bjelokosnim jaslama, oko vrata stavlja dragulje i pokriva ga skupocjenim purpustom, a njegovim imenom potpisuje i pozive na hedonističke gozbe. Svetonije navodi da ga je želio proglasiti članom Senata ili konzulom, šaljući im poruku da svatko, pa čak i konj, može obnašati te dužnosti. Vojni pohodi bili su mu malobrojni i rijetko uspješni. U jednome, na Britaniju, spriječila ga je oluja na moru pa je objavio rat Neptunu i dao bičevati more, a kao dokaz da se pohod zbio vojnicima je naređeno da prikupljaju školjke kao trofej. Više od ratova volio je hedonizam i žene pa u palači gradi i lupanar. Imao je nekoliko supruga, no posljednja, Cezonija Milonija je najpoznatija. Paranoja da će ga ubiti raste, pa ponovno započinje krvoproliće i ubija mnoge političke protivnike ili im naređuje da počine samoubojstvo. Protjeruje svoje tri sestre i druge članove obitelji i gubi i one malobrojne pristaše koje je imao. Senat ga sada zaista odlučuje smaknuti. Tri su urote bile neuspješne, ali je ona 41. godine uspjela, a fatalni ubod zadao mu je Kasije Hereja kojemu se Kaligula godinama izrugivao zbog feminizirane pojave. Kao i njegov imenjак Gaj Julije Cezar, Kaligula je izboden noževima, u vrijeme Palatinskih igara, a prema nekim izvorima ubojice su komadali i jeli njegovo meso. Ne samo da je ubijen Kaligula, već i njegova supruga Cezonija Milonija i kći Julija Druzila, a na vlast je nevoljko stupio njegov hromi ujak Klaudije, koji nije za svoga nećaka i njegovu suprugu proglasio službenu *damnatio memoriae*, već samo *de facto*, kako bi sebi u očima naroda i Senata osigurao sebi pravo na nasljeđivanje prijestolja kao pripadnik iste obitelji kao njegovi prethodnici. Uklonjene su im statue i drugi prikazi i natpisi s njihovim imenom (Svetonije, *Caligula* 58.–59.; Dion Kasije 59. 29.)⁵³

⁵³ Varner 2004., 32-57.; F. Meijer, *Emperors don't die in bed*, Routledge, 2004., 20-36.

3.2. Neron i njegovi suvremenici

Cara Nerona također poznajemo iz tekstova životopisaca Diona Kasija, Tacita i Svetonija. Rođen je 37. godine kao Lucije Domicije Ahenobarb, a kasnije preimenovan u Neron Klaudije Cezar August Germanik. Njegov je otac nećak cara Augusta Gnej Domicije Ahenobarb, a majka sestra cara Kaligule i posljednja supruga cara Klaudija, Julija Agripina Mlađa. Upravo je ona zaslužna što je mladi Neron 54. godine nakon Klaudijeve smrti došao na carsko prijestolje. Naime, otrovala je mnoge osobe na putu do svoga cilja, uključujući Klaudijevu prethodnu suprugu Mesalinu i samoga cara Klaudija. Mesalina je svojim načinom života stekla *damnatio memoriae*. O njoj je ostalo zapisano da je bila serijska preljubnica, a jednoga je od svojih ljubavnika, Silija, nastojala postaviti na prijestolje zbog čega je Senat savjetovao Klaudiju da potraži novu suprugu, nakon čega se vjenčao Agripinom. Tacit piše da je Agripini Neron pomogao otrovati Klaudijeva i Mesalinina sina i nasljednika Britanika, a njegovu sestru, a svoju suprugu Oktaviju ubio je tako da joj je prerezao zapešća i ugušio je u pari koja je isparavala iz kade pune kipuće vode. Rimom su *de facto* umjesto Nerona vladali najprije Agripina, a nakon nje zapovjednik pretorijanske garde Bur i njegov učitelj, filozof Lucije Anej Seneka.⁵⁴

U prvim godinama svoje vlasti, Neron je zabranio gladijatorske i cirkuske točke koje uključuju krvoproliće, zaustavio niz suđenja, pomagao Židove nakon godina nedaća, dao Senatu veće moći, bio pokrovitelj sporta i umjetnosti, veliki graditelj... Bio je izrazito cijenjen i poštivan, no to nije dugo potrajalo. Zbog prevelikog utjecaja kojega je Agripina vršila na njegov način vladavine ubija je 59. godine. Smatrao je samoga sebe pjesnikom, glumcem, a uključio se u nove kultove, na primjer kult boga Sola i kult boga Apolona s lirom, a na istoku su samoga cara zvali „Novi Helije“. Senat i narod smatrali su da krši *decorum*, tj. da se ponaša neprimjereno za jednoga cara. Do 64. godine i velikoga požara u Rimu toliko je postao omražen da su počele kolati glasine da ga je sam zapalio kako bi napravio mjesta za novu palaču i da je gledajući gorući grad svirao liru, a za požar optužio kršćane i time inicirao njihove progone. U progonima su stradali i apostoli Petar i Pavao. Nakon požara počinje graditi slavnu palaču *Domus Aurea*, koja nikad nije dovršena, a koju je uništio Trajan kao jedan od oblika *damnatio memoriae*.⁵⁵

⁵⁴ Varner 2004., 57-97.; Meijer 2004., 30-33.

⁵⁵ Ibid.

Posljednje godine Neronove vlasti obilježilo je obilje sukoba: osvajanje Armenije, pobuna kraljice Budike u Britaniji i ustanak Židova u Judeji samo su neki. Istovremeno car troši ogromne svote novca u Rimu i drugim gradovima na graditeljske i umjetničke pothvate iako bi puno promišljenije bilo da jača vojsku. Senat, predstavnici filozofa, umjetnika i drugi moćni Rimljani skovali su 65. godine urotu da na prijestolje postave Gaja Kalpurnija Pizona. Urota je bila neuspješna te su akteri uglavnom pogubljeni ili protjerani. Neronova percipirana ludost dalje je eskalirala u posljednjim godinama njegove vlasti, kad ubija i svoju suprugu Popeju Sabinu, koju je trudnu iscipelario na smrt nakon što ga je upozoravala da smanji troškove. Nakon toga je boravio u Grčkoj, živio asketski, glumio u teatrima, natjecao se na Olimpijskim igrama, pridruživao se kultovima. Tezi o ludosti u prilog ide i glasina da je svoga roba dao kastrirati i oženio se njime te ga zvao Popeja prema ženi koju nije namjeravao ubiti u svađi. Njegovom ignoriranju dužnosti cara nije bilo kraja te ga Senat proglašava državnim neprijateljem, *hostis*, nakon trinaest godina vlasti, 68. godine. U dobi od samo 30 godina počinio je samoubojstvo kako bi spriječio sigurno ubojstvo. Zario je sam sebi bodež u vrat. Podvrgnut je službenoj *damnatio memoriae*. Zanimljivo je da je imao neke pobornike među plebsom, nekršćanima. Ne samo da su ljudi dugo nastavili ukrašavati njegovu grobnicu cvijećem, već Svetonije govori da su se u vrijeme ratnih sukoba i borbi za prijestolje nakon njegove smrti pojavili Pseudo-Neroni diljem Carstva, i to čak trojica nakon što su se pojavile glasine da Neron nije mrtav. Dogodilo se, dakle, nešto poput situacije s princezom Anastazijom početkom 20. stoljeća u Ruskom Carstvu, jer su sva trojica testirana – na primjer, da bi se dokazali morali su prikazati svoje umijeće sviranja lire. Pojavila su se i proročanstva Sibilantica i legenda *Nero Redivivus* o njegovu ponovnu dolasku, što je kod ranih kršćana izazivalo jezu i povezivalo Nerona s Antikristom. Neron je nakratko rehabilitiran tijekom kratkotrajne vladavine dvojice njegovih nasljednika, Ota i Vitelija, 69. godine. Međutim, konačni pobjednik građanskog rata u godini četvorice careva, Vespazijan, nastavio je uklanjanje imena i lika. Mnogi Neronovi kipovi bili su izmijenjeni kako bi izgledao kao Vespazijan, August, Klaudije, Galba, Tit, Domicijan, Trajan ili Komod. Najpoznatiji je Kolos, statua podignuta najprije na ulazu u *Domus Aurea*, pa premještena na mjesto gdje od Vespazijana i Tita stoji Flavijevski amfiteatar, tj. Kolosej u Rimu koji po toj 30-ak metara antičkoj statui i danas nosi ime. Kolos je najprije imao Neronovo lice, ali mu je dodana sunčeva kruna kako bi predstavljao boga Sola, pa zatim

Herkula s licem Komoda, nakon čega je opet izmijenjen. Moguće je da je kip još uvijek stajao u vrijeme pjesnika Bede Časnoga (~673-735.) čija pjesma kaže: „dokle god stoji Kolos, stajat će i Rim, kad Kolos padne, past će i Rim, kad padne Rim, past će i svijet“ (Beda Časni, *Bedae Opera Omnia XCIV*).⁵⁶

3.3. Galba, Oton, Vitelije

Servije Sulpicije Galba naslijedio je Nerona na prijestolju, kao prvi u nizu 68. godine, godine četiriju careva. U mladosti Galba je bio u službi prethodnih careva, kao upravitelj Akvitanije, vojni zapovjednik u Gornjoj Germaniji i prokonzul u jednoj od provincija Afrike. Kao zapovjednik bio je vrlo strog, čak i okrutan. Naime, nije prezao od mučenja i pogublivanja za najmanje zločine. Zbog njegovih uspjeha ga je posvojila i Augustova supruga Livija. Nudili su mu da postane carem po Kaligulinoj smrti no smatrao je Klaudija boljom alternativom. Zbog svoje moći zamjerio se Neronovoj majci Agripini te je morao otići u Hispaniju Tarraconensis, kako bi sačuvao živu glavu, a tamo uskoro postaje upravitelj provincije. Upravitelj Galije Lugdunensis Gaj Julije Vindeks podiže ustanak protiv Nerona 68. godine s ciljem da Galba postane car. Nakon kratkotrajnog perioda bitaka uz podršku Vindeksa, Senata i rimskoga naroda nasljeđuje Nerona po njegovu samoubojstvu te odmah proglašava *damnatio memoriae* za njega i njegovu suprugu Popeju Sabinu. Označilo je to kraj julijevsko-klaudijevske carske dinastije. Svetonijev opis Galbe je onaj artritičnog, ćelavog starca s gihtom. Ipak, Galbina vlast nije dugo potrajala. Nakon dolaska u Rim zajedno sa Otonom, budućim carem počinje povisivati poreze, uvoditi štednju, pogublivati Neronovu vojsku, ukida gladijatorske igre s argumentom da su rasipanje novca, a kap koja je prelila čašu bila su brojna pogubljenja građana bez suđenja. Bio je star, a sinovi su mu umrli pa posvaja Lucija Kalpurnija Pizona. Oton, njegov najbliži suradnik razbjescio se i ubrzo Galba nije više imao podršku ni njega ni pretorijanske garde koju je sam postavio, pa ga je pretorijanska garda linčovala na Forumu, u blizini rascjepa *Lacus Curtius* zajedno s Pizonom.⁵⁷

Naslijedio ga je Marko Salvije Oton Cezar August. On je bio prvi suprug Popeje Sabine koja je kasnije postala Neronova ljubavnica. Neron ga je zbog svoje veze s

⁵⁶ Varner 2004., 57-97.; Meijer 2004., 30-33.

⁵⁷ Meijer 2004., 34-39.; Varner 2004., 105-108.

Popejom Sabinom poslao u Luzitaniju. Zajedno s Galbom podiže ustanak i podržava ga u naumu da svrgne Nerona. Nakon što Galba postaje car formalno posvaja Pizona, a bijesni Oton koji se nadao naslijediti ga ubija Galbu, postaje car i proglašava *damnationes* prema Galbi. Oton je vladao još kraće, samo tri mjeseca. U tom kratkom razdoblju rehabilitirao je Nerona i planirao nastaviti gradnju palače *Domus Aurea*. Donio je neke odluke koje se nisu svidjele narodu, posebno u provinciji Germaniji. Otona bitkom s prijestolja nastoji zbaciti Vitelije, zapovjednik vojske u provinciji Donjoj Germaniji. Provincije Dalmacija, Panonija, Gornja Mezija, Donja Mezija stale su na Otonovu stranu, a mogao je računati i na pomoć pretorijanske garde i mornarice. Svetonijev otac bio je jedan od vojnika na Otonovoj strani u ovoj bitki. Dvije bitke trebale su Viteliju da porazi Otona koji je bio previše nestrpljiv da pričeka vojsku iz Dalmacije. Iako je broj vojnika na njegovoj strani bio značajan, Oton se predao i počinio samoubojstvo, a Vitelije je sada preuzeo vojsku i prijestolje.⁵⁸

Vitelije, odnosno Aulo Vitelije Germanik, u djetinjstvu je boravio na Capriju i prijateljevao s Kaligulom koji ga je jednom prilikom udario kočijom toliko da je šepao na tu nogu do kraja života. Postaje konzul, pa prokonzul u Africi, pa upravitelj vojske u Germaniji. Imao je snažnu podršku vojske u Germaniji i započinje bitku protiv Otona. Po dolasku na vlast oponaša Nerona u svom hedonističkom načinu života, seli se u nedovršenu palaču *Domus Aurea*, u Rim uz pretorijansku gardu postavlja svoje rajnske vojnike i Rim postaje scena masakara, gladijatorskih igara... Ipak, legije istočnih provincija na čelu s Vespazijanom bune se protiv Vitelijeve vlasti i uskoro započinje novi niz bitaka. Vitelije se htio povući pred dolaskom velikoga vojskovođe Vespazijana, no njegovi pristaše nisu mu to dopustili. Po završetku bitke za rimsko prijestolje Vespazijan ubija Vitelija i sve članove njegove obitelji te proglašava *damnatio*. A njegova biografija okaljana je defamatorskim i antipropagandnim pričama pod vodstvom Vespazijana koji vlada Rimom idućih deset godina i pod perom Svetonija čiji se otac protiv Vitelija borio. On piše da je Vitelije pretili ljubitelj gozbi koji nakon jela koristi laksative kako bi mogao jesti iznova i iznova. Takvi su tekstovi preživjeli, a Vitelijeva postignuća i dobre strane

⁵⁸ Meijer 2004., 34-39.; Varner 2004., 105-108.

malo su poznate. Vespazijanovim dolaskom na vlast okončana je turbulentna godina četvorice careva i započelo je razdoblje dinastije Flavijevaca, novo zlatno doba Rima.⁵⁹

Ni za jednoga od do sada navedenih careva nema potvrde prakse *damnatio memoriae* u provinciji Panoniji.

3.4. Domicijan i njegovi suvremenici

Vespazijan vlada Rimom od kraja 69. do 79. godine, a nasljeđuje ga stariji sin, Tit koji vlada do 81. godine. Zapamćeni su kao graditelji (rimski Kolosej, arena u Puli, hram Mira, nove terme...), gušitelji pobuna u Britaniji i Judeji, a u vrijeme Tita je erumpirao Vezuv 79. godine i uništio tj. zauvijek u trenutku konzervirao Pompeje i Herkulanej, te je gorio Rim 80. godine i uništio mnoge građevine. Titu Plinije Stariji posvećuje *Historia Naturalis*. Izvori su izrazito propagandni prema ovim carevima koji ih smatraju bogomdanima nasuprot prethodnicima, posebno Josip Flavije.⁶⁰

Po smrti svojega oca i starijega brata, 81. godine na tron sjeda Tit Flavije Domicijan i na njemu ostaje do 96. godine. Mladi se Domicijan nije nadao da će jednoga dana sjediti na prijestolju Carstva i čitavu je mladost proveo u sjeni starijega brata. Dok je Tit dobivao vojne dužnosti i praktički vladao s ocem ili mu bio najbliži suradnik, Domicijan nije imao prakse u vođenju nečega. Izvori ga opisuju kao čovjeka s dva lica. Po iznenadnoj smrti brata pojavljuju se glasine da je uključen u urotu protiv Tita ili da ga čak sam ubija. Na početku vladavine morao se pokazati sposobnim, te u početku mnogo gradi ili dovršava započete građevine: carska palača na Palatinu, Titov slavoluk, *Forum Transitorium*, stadion i odeon, Jupiterov hram na Kapitoliju samo su neki od primjera. Reformira novac tj. revalorizira denar koji sada sadrži uvijek isti udio plemenitih metala i ne može se razlikovati od kovnice do kovnice, uvodi poreze potrebne zbog visokih troškova prethodnih careva i reformira birokraciju i administraciju. Iako su troškovi bili veliki, i riznica je uvijek bila puna. Vodio je bitke na nekoliko pograničnih frontova, kao što su Škotska i Dakija, ali umijeće ratovanja cara Domicijana nije bilo impresivno pa je doživljavao česte i teške poraze. U Dakiji će svoju moć jačati neprijatelj Rima Decebal.⁶¹

⁵⁹ Meijer 2004., 34-39.; Varner 2004., 105-108.

⁶⁰ Meijer 2004., 42.

⁶¹ Meijer 2004., 46-50.; Varner 2004., 111-136.

Domicijanova vladavina započinje procvatom, a pretvara se u teror, kažu antički izvori. Fik Meijer naziva ga krvožednim megalomanom koji ne mari ni za što osim za sebe. Propagandom je jačao kult svoje ličnosti, a imenovao se i vječnim cenzorom te službenom ispravom tražio da ga se naziva gospodarom i bogom, tj. *Dominus et Deus*. Bio je popularan među ljudima i vojskom (barem u početku i barem kao član obitelji dvojice voljenih careva), no ne i među Senatorima zbog svoje autoritarnosti, pa čak i totalitarnosti. Senat je učinio gotovo nepotrebnim. Uvodi represivne mjere i ubija osobe koje percipira protivnicima bez jačih osnovi. Bio je u braku sa Domicijom Longinom, ali nisu imali potomaka koji bi doživjeli odraslu dob. Domicijan je bio izrazito religiozan i imao je animozitet prema monoteističkim religijama, jer niti su štovali njegove bogove, a ni njega nakon što traži da ga se naziva *Dominus et Deus*. Bio je drugi progonitelj kršćana među carevima, a oporezivao je Židove. Božanske počasti dodijelio je i svome bratu Titu, nećakinji Juliji Flaviji te svome sinu nepoznata imena koji je umro u ranoj dobi. Nekoliko je pobuna podignuto protiv Domicijana, i to već od 87. godine nadalje, od kojih su najpoznatije Saturninova i Nervina. Saturnin se pokušao pobuniti i u bitki pobijediti Domicijana uz pomoć legija iz Germanije, no nije mu uspjelo, te Domicijan ubija njega i druge urotnike i glave im izlaže u Rimu kao upozorenje. Pobunjenu legiju XXI Rapax Domicijan smješta u Panoniju. Time je omogućio da na tlu Panonije postoje arheološki tragovi njegove *damnatio memoriae* koju će ovdje sustavno provoditi vojska. U posljednju, uspješnu, pobunu je vjerojatno bila upletena i njegova žena Domicija Longina. Njen oslobođenik Stefan došao je na dvor s izlikom da caru treba pokazati popis urotnika protiv njega, no kad mu se približio izvadio je bodež i navalio, a pridružilo mu se još nekoliko pomoćnika. Domicijan je ubijen, te Senat ne dopušta da ga se pokopa uz carske počasti. Ipak, dala ga je kremirati i pokopati u hramu Flavijevaca njegova dadilja. Senat na vlast iz svojih redova postavlja novoga cara Nervu 86. godine i proglašava službeni i najtemeljitiji *damnatio memoriae* ikad viđen u Rimskome Carstvu. Kolik je bio intenzitet kulta ličnosti Domicijana govori u prilog činjenica da je on jedan od careva kojega se najviše prikazivalo, vizualni prikazi drugih careva izmjenjivani su kako bi imali Domicijanovo lice, kovao se novi tip denara, na novim je građevinama stajalo

Domicijanovo ime. Isto tako, Domicijan je i car čijih je statua najviše uništeno, novca prekovano i natpisa izbrisano.⁶²

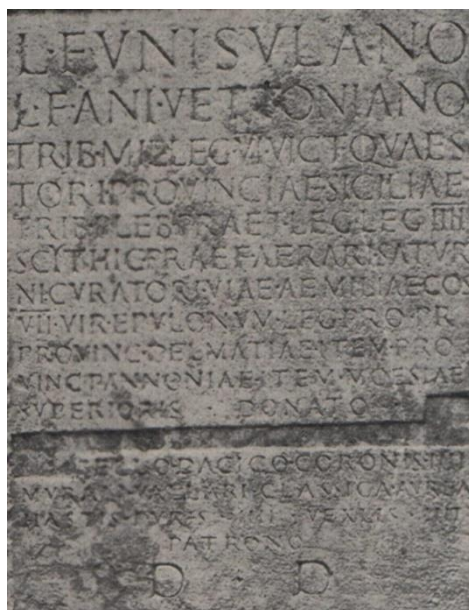
Domicijan je prvi car za kojega postoji arheološka potvrda *damnationes* u Panoniji. Prvi je spomenik kojega valja istaknuti natpis (*CIL III*, 4013) u čast Lucija Funisulana Vetonijana pronađen u Ščitarjevu (antička Andautonija). Tijekom druge polovice 2. ili početkom 3. stoljeća druga strana stele s natpisom dekorirana je u čast božice Nemeze. Vetonijanov natpis glasi:

L(ucio) Funisulano / L(uci) f(ilio) Ani(ensi) Vettoniano / trib(uno) mil(itum) leg(ionis) VI Vict(ricis) quaes(tori) provinciae Siciliae / trib(uno) pleb(is) praet(ori) leg(ato) leg(ionis) IIII / Scythic(ae) praef(ecto) aerari(i) Satur(ni) curatori viae Aemiliae co(n)s(uli) / VIIvir(o) epulonum leg(ato) pro pr(aetore) / provinc(iae) Dalmatiae item pro/vinc(iae) Pannoniae item Moesiae / superioris donato [[ab]] / [[Imp(eratore) Domitiano Aug(usto) Germani]]/[[co]] bello Dacico coronis IIII / murali vallari classica aurea / hastis puris IIII vex(il)lis IIII / patrono / d(ecreto) d(ecurionum).

Na njemu vidimo čitav njegov *cursus honorum*. S natpisa je uklonjen dio koji je, pretpostavlja se, sadržavao ime cara Domicijana koji je Vetonijanu dao mnoga vojna odličja nakon rata protiv Dačana. Za razliku od mnogih sličnih natpisa, sa ovoga je ime cara uklonjeno s velikom preciznošću i urednošću.⁶³

⁶² Varner 2004., 113.

⁶³ C. Bruun, *Senators and equites: Prosopography* u: C. Bruun i J. Edmondson (ur.), *Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford, 2015, 202-226.



Slika 7.: Vetonijanova stela s koje je uklonjeno Domicijanovo ime – Nalazište: Ščitarjevo, antička Andautonija, dimenzije: visina 90 cm, širina 64 cm, duljina 13 cm, datum nastanka: 86-91. godina, mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

Drugi spomenik svjedoči o Domicijanovoj graditeljskoj djelatnosti u Savariji (danas Szombathely). Sadrži natpis (*CIL III*, 4176):

Imp(erator) Caesar divi Vespa[si]ani f(ilius) / [[[Domitianus]]] Aug(ustus) ponti[f(ex)] max(imus) tr(ibunicia) / pot(estate) imp(erator) II co(n)s(ul) VIII designat(us) VIII p(ater) p(atriciae).

Govori o tome da je sin cara Vespazijana, Domicijan, nosio titule glavnog svećenika, nositelja tribunske vlasti, bio proglašen pobjedničkim generalom po dva puta, konzulom osam i imenovan je i za deveti konzulat, a uz to je bio i otac domovine. Natpis identičnoga sadržaja također je pronađen na navedenom lokalitetu (*CIL III*, 4177).⁶⁴

⁶⁴ Više: <http://lupa.at/7947> (pristup: 16. veljače 2023.)



Slika 8.: Natpis iz Savarije s kojega je uklonjeno Domicijanovo ime – nalazište: Szombathely, dimenzije: visina 86 cm, širina 212 cm, duljina 24 cm, datum nastanka: 82. godina, mjesto čuvanja: Szombathely – Muzej Savarije

Domicijana nasljeđuje dinastija Antonina, i to najprije pet dobrih careva, ili šest ako ubrajamo i suvladare: Nerva (96-98.), Trajan (98-117.), Hadrijan (117-138.), Antonin Pio (138-161.), te Marko Aurelije (161-180.) i njegov suvladar Lucija Ver (161-169.). Vrijeme je to najveće moći, slave, prosperiteta i vrijeme u koje je Carstvo bilo teritorijalno najveće u svojoj povijesti. Iako su se vodili ratovi i bitke na rubovima Carstva, ono je bilo prilično sigurno u svome središtu, pa to razdoblje nazivamo i razdobljem mira, tj. *Pax Romana*.⁶⁵ Iako ih smatramo dobrim carevima, u Ptujju je pronađena mramorna glava koja prikazuje Lucija Vera s namjernim tragovima oštećivanja.

3.5. Komod i njegovi suvremenici

Gotovo osamdeset godina traje novo zlatno doba Rima i *Pax Romana* i izmjene careva teku bez većih problema. Između 161. i 180. godine na vlasti je Marko Aurelije, koji iako dobar car, mnogo vremena posvećuje stoičkoj filozofiji, graditeljstvu, umjetnosti, a za održavanje sigurnosti Carstva oslanja se na Lucija Vera i upravitelje provincija. Bio je od djetinjstva boležljiv i potkraj svoga života teško da je mogao vladati Carstvom kako bi trebao. Zato je i imao bliske suradnike, tj. najprije Lucija Vera kao suvladara. Kad je Ver umro, bilo je sve više težnji da mu se pronađe zamjenik koji će nakon smrti Marka Aurelija nastaviti vladati samostalno. Jedan je od kandidata bio namjesnik provincije Egipat Gaj Avidije Kasije. Zatekle su ga lažne vijesti da je car umro

⁶⁵ Meijer 2004., 50-60.

te je uzurpator sebe proglasio carem, možda uz podršku Faustine Auguste, koja je željela trinaestogodišnjega sina Komoda zaštititi od preranog nasljeđivanja prijestolja. Senat je ubrzo Kasija proglasio neprijateljem (*hostis*) te mu je odrubljena glava i predana caru koji ga je ipak pokopao kao prijatelja. Nakon duljeg vremena u kojem su se carevi posvojenjem nasljeđivali, Marko Aurelije ima sina koji ga može naslijediti, te ne mora birati novoga cara i nisu potrebni novi građanski ratovi. Marko Aurelije 176. godine proglašava Marka Aurelija Antonina Komoda svojim službenim suvladarom i nasljednikom. Tik prije no što je umro od malarije, čira, tuberkuloze ili neke druge teške bolesti koja ga je izmučila 180. godine na jednom od svojih vojnih pohoda na rubu Panonije kod današnjeg Beča navodno je Komodu rekao da ne odustaje od bitke s Germanima, a najbližim prijateljima da budu uz Komoda koji će vladati Rimom samostalno od 180. do 192. godine.⁶⁶

Dion Kasije kaže da Komodovim stupanjem na vlast prestaje zlatno i započinje hrđavo doba (Dion Kasije, 72.36.4). Prvo što je učinio bilo je povlačenje vojske iz Germanije, i sklopio mir s Kvadima i Markomanima, što je bila jedina stvar koju ga je na samrtnoj postelji otac molio da ne čini. Doduše, ide mu u prilog činjenica da godinama na granici s Germanijom nije bilo ratova. Počeo se ponašati raskalašeno, „ludo“, trošiti ogromne svote novca, vladao je okrutno, želio da mu se odaju božanske počasti, smatrao je sebe inkarnacijom Herkula i kao takav se gol borio u Koloseju protiv ranjenih ili u mrežu ili kavez uhvaćenih životinja, protiv invalida, već ranjenih gladijatora, promijenio je imena Rima i Kartage te mjeseci u godini da nose ime njegovih postignuća. Ne čudi da se već 182. godine pojavila prva urota, na čelu sa njegovom sestrom Lucilom i suprugom Brutijom Krispinom. Lucila je na prijestolju vidjela svoga muža Kvincijana kojega je poslala ubiti Komoda bodežom. No, nesuđeni je car izvadiвши nož uzviknuo „ovaj ti nož šalje Senat“ i Komodova straža svladala ga je i pogubila, urotnice su poslana na Capri i pogubljene tamo, a ime im se više nije smjelo spominjati i svi su prikazi sustavno uklanjani. Krispina je uz to osuđena na *damnatio memoriae* i zbog navodnih preljuba. Istu je sudbinu pred kraj Komodova života doživjela i njegova teta, Anija Fundanija Faustina, vjerojatno zbog Komodova straha da ga ona ili netko iz njezine obitelji ne pokušaju svrgnuti. Sljedeća je neuspjela buna bila ona Tigida Perena, zapovjednika

⁶⁶ Meijer 2004., 50-60.

pretorijanaca koji je *de facto* vladao Rimom kad bi Komod više vremena provodio u arenama i cirku, pa Kleandera, bivšega roba. Nakon niza neuspjelih pokušaja ipak je jedan uspio. Komod je planirao slavlje nove godine i tim je povodom isplanirao Rim prozvati *Colonia Commodiana* i ubiti novoizabrane konzule te se boriti u Koloseju. Plan je ispričao ljubavnici Marciji i još nekolicini ljudi kojima je vjerovao. Nakon što su ga pokušali odgovoriti od plana napisao je njihova imena na prvo mjesto liste za izvršenje smrtne kazne, ali mu je Marcija nakon što je vidjela popis spremila otrov, a kasnije poslala i mladića Narcisa koji je Komoda ubio za vrijeme kupke. Pojedinci su željeli njegovo tijelo objesiti na kuke i odvući u Tiber, no novi je car Pertinaks samo proglasio *damnatio memoriae* i ipak dao pokopati Komoda zajedno sa ostalim Antoninima u Hadrijanovu mauzoleju. 193. godine Pertinaks je postao car. Nije dugo vladao, doduše, dovoljno da obeća (potplati) vojsku, a dva mjeseca nakon što im nije isplatio obećano ista ga je ta vojska ubila. Izboden je slično kao Cezar, te je njegova glava odnesena na koplju u vojni logor kao neka vrsta trofeja. Ipak, naknadno je deificiran, jer ipak je bio bolji car od Komoda. Bio je prvi u nizu petorice careva 193. godine.⁶⁷

Komod je bio ekscentričan car koji se tako volio i prikazivati. Često bi se u arenama odijevao u Herkula s kojim se poistovjećivao. U Mursi (danas Osijek) pronađeno je nekoliko statua Herkula za koje možemo pretpostaviti da su zapravo prikazivale Komoda. Ta se činjenica ne može sa stopostotnom sigurnošću utvrditi jer je kult Herkula u Mursi bio razvijen i prije i poslije Komodova carevanja. Poprsje je nadnaravne veličine i kvalitetne izrade, a i stil izrade i datacija spomenika odgovaraju pa je mogućnost velika. Najvjerojatnije je poprsje bilo namijenjeno postavljanju na forum ili neki drugi javni prostor. Tome u prilog govori činjenica da je detaljno ukrašeno sa svih strana pa je bilo namijenjeno za obilaženje. Straga je kosa i lavlja griva, a na grudima su lavlje šape svezane u čvor. Također, na njemu su vidljiva namjerna oštećenja, pa bi i to mogla biti potvrda hipoteze da je prikazan Komod-Herkul, a ne bog u okviru kulturnoga mjesta.⁶⁸

⁶⁷ Meijer 2004., 50-60.

⁶⁸ D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978., 61.; M. Buzov, *Javni spomenici u antici* u: B. Pejković (ur.), *Skulptura na otvorenom*, 2003., 180.



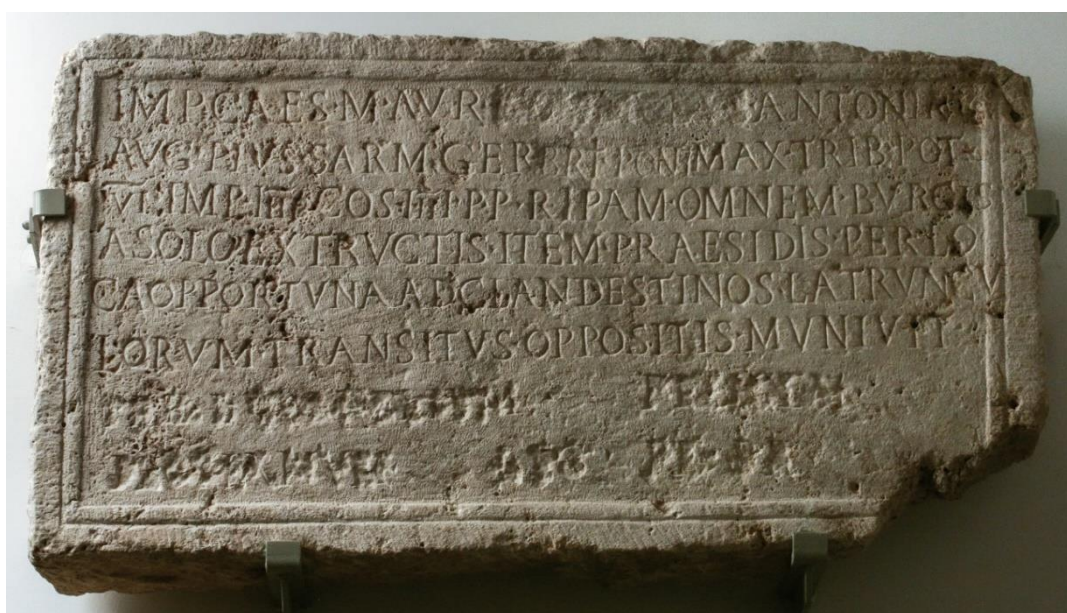
Slika 9.: Komod-Herkul iz Murse - nalazište: Mursa (danas Osijek), dimenzije: visina 78 cm, datum nastanka: najvjerojatnije u vrijeme Komoda, mjesto čuvanja: Osijek - Muzej Slavonije

Među epigrafskim nalazima koji dokazuju *damnatio memoriae* Antonina ističe se nekoliko s područja Panonije. Car Komod na potezu od Intercise do Akvinka gradi niz građevina obrambene namjene (Karnunt – pomoćna utvrda, Quadrata, Ad Statuas, Celamantia, Ulcisia Camp, Akvink – pomoćna utvrda, Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa) o čemu svjedoči niz natpisa. Reorganizacija obrambenog sustava provincije Panonije postala je neizbježna nakon Markomanskih ratova. Gradnja je iznenada prekinuta zbog pobune Tigida Perena, prefekta pretorijanaca, oko 185. godine.⁶⁹ Antički izvori koji navedeno potvrđuju su Lampridijevo djelo *Vita Commodi Antonini* sadržano u *Historia Augusta* i Herodijanova *Historia Romana*. Prvi je natpis koji govori o građevinskim postignućima i djelatnostima cara Komoda pronađen na području antičke Intercise (Dunaújváros kod Budimpešte) koji spominje *latruncules* tj. barbare koji su u ovo vrijeme pustošili Carstvo uz dunavski limes. Njihovu je pobunu uspješno predvodio dezertar Julije Matern. Stoga je bilo potrebno izgraditi mnoge utvrde iz kojih 185. godine Komod protiv njih pokreće rat *bellum desertorum* (*SHA, Comm.* 16.1–2). S natpisa je

⁶⁹ P. Kovács, *Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia*, *Sylloge epigraphica Barcinonensis*, 2008., 125-138.

namjerno uklonjeno ime cara Komoda kao i tadašnjega namjesnika Donje Panonije Plotijana.⁷⁰ Natpis (EDCS-75300263) glasi:

*Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) [[Commodus]] Antoninus / Aug(ustus)
Pius Sarm(aticus) Ger(manicus) Brit(annicus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia)
pot(estate) / VI imp(erator) IIII co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) ripam omnem
burgis / a solo extractis item praesidis per lo/ca opportuna ad clandestinos
latruncu/lorum transitus oppositis munivit / [[per L(ucium) Cornelium Felicem]]
/ [[Plotianum leg(atum) pr(o) pr(aetore)]]*



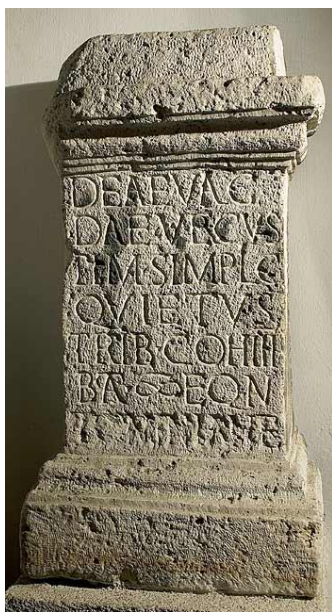
Slika 10.: natpis iz Intercise s kojega je uklonjeno Komodovo ime – nalazište: Dunaújváros, dimenzije: širina 147 cm, visina 81 cm, duljina 22 cm, datum nastanka: 184. ili 185. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

Uz limes podignut je i jedan oltar posvećen božici Vagdaevercustis. Ime ove božice potvrđeno je na ukupno osam arheoloških spomenika uglavnom oko ušća Rajne, s jednom posvetom na Hadrijanovom zidu, jednom u Panoniji. Nalazi su uglavnom u vojnom kontekstu i pokazuju povezanost s rimskom vojskom na limesima. Panonski je nalaz pronađen na području antičkoga grada Vetus Salina kod današnjega grada Adonyja u Mađarskoj. Nedostatak nalaza koji se odnose na Vagdaevercustis doveo je do brojnih tumačenja njezina područja djelovanja. Na ponekim od navedenih spomenika vidljivi su

⁷⁰ Više o *bellum desertorum*: I. Łuć, *Emperor Commodus' Bellum desertorum*, Res Historica 49, 2020.

vegetativni motivi što upućuje na neku takvu funkciju. Druga je interpretacija povezana s riječi *virtus*, koja označava vojnu vrlinu, što je logičnije s obzirom da joj spomenike podiže vojska. Kako god bilo, natpis iz Panonije navodi da je podiže Marko Simplicije i kohorta Batava. I ovaj je spomenik namjerno oštećen u vrijeme Severa, a s njega je uklonjeno ime dinastije Antonina.⁷¹ Natpis (EDCS-15900107) glasi:

*Deae Vag/daevercus/ti M(arcus) Simplic(ius) / Quietus / trib(unus) coh(ortis) III
/ Bat(avorum) / (miliariae) eq(uitatae) An/[toninian(a)e]]*



Slika 11.: Oltar s posvetom Vagdaevercustis – nalazište: Vetus Salina, danas Adony, dimenzije: širina 31 cm, visina 92 cm, duljina 36 cm, datum nastanka: 212-222. godine, mjesto čuvanja: Székesfehérvár - Muzej sv. Ivana kralja

Među božanstvima kojima su na tlu Panonije posvećeni oltari i kojima ih se moli da čuvaju cara ili careve našli su se i Danuvius i Dravus. Natpis posvećen njima a podignut za Komodovo zdravlje u Mursi, današnjem Osijeku, namjerno je oštećen u vrijeme Severanske dinastije. Osim samoga natpisa na oltaru se nalazi i vrč vode u reljefu. Previše je oštećen da bi se dalo iščitati ime dedikan(a)ta, no potpisan je kao *legatus Augusti pro praetore*, tj. carski namjesnik provincije.⁷² Natpis (*CIL III*, 10263) glasi:

⁷¹ G. Neumann, H. Beck, *Germani cisrhenani—die Aussage der Namen*, Germanenprobleme in heutiger Sicht 1, 1986., 107.; više: <http://lupa.at/5178>, pristup: 10. veljače 2023.

⁷² Više: <http://lupa.at/5260>, pristup: 11. veljače 2023.

Danuvio / et Dravo / [[[pro sa]ut[e] et in[columit]a[te(?)]] / [[[Imp(eratoris) Ca]es(aris) M(arci) Aur(eli) [Antonini div]i]] / [[[Ant]onini [Magni f]il(ii) [---]M]] / [[[---]I]] / [[[---]V]] / [[[---]IIEO[---]]] / [[[---]L[---]]] / [[[---]s[---]]] / [[[leg(atu)s Aug(usti)] pr(o) pr(aetore) [---]]] / [[[---]V[---]



Slika 12.: Oltar s posvetom božanstvima Dunava i Drave i bočna strana s vrčem – nalazište: Mursa, danas Osijek, dimenzije: širina 83 cm, visina 180 cm, duljina 55 cm, datum nastanka: 211-217. godine, mjesto čuvanja: Osijek – Muzej Slavonije

Na lokalitetu *Aquae Iassae* (danas Varaždinske Toplice) pronađen je natpis iznad reljefa s prikazom tri sjedeće nimfe, Venerom, Kupidom i stojećom ženskom figurom koja vjerojatno predstavlja Izidu Fortunu, još jedno u nizu sinkretističkih božanstava čiji je kult u Panoniji nalazima potvrđen. Ona u rukama drži kornukopiju i pateru. Natpis je iznad reljefa i datira ga na prvi dan junijskih kalendi sedme godine Komodova konzulata i druge Helvija Pertinaksa, dakle 192. godinu. Tragovi klinova i utora pokazuju da je ploča bila pričvršćena na zid ili trijem nekoga hrama. Postavljen je u čast božici vjerojatno u vrijeme svečanosti.⁷³ Natpis (EDCS-68200019), čija kvalitetnija slika bez reljefa nije dostupna, glasi:

⁷³ D. Kušan Špalj, *Aquae Iassae–nova otkrića u rimskom svetištu–s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 50.1, 2017., 255-308.

*Imp(eratore) [[Commodo]] VII et Helvio Pertienaci / II co(n)s(ulibus) Kal(endis)
Iuni(i)s*



Slika 13.: Reljef s natpisom iz Varaždinskih Toplica - nalazište: Aquae Iassae, danas Varaždinske Toplice, dimenzije: širina 52 cm, visina 90 cm, duljina 10 cm, datum nastanka: 192. godina, mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

3.6. Didije Julijan, Pescenije Niger i Klodije Albin

Carstvo je 193. godine bilo na svojoj najnižoj točki po pitanju morala. Narod se bojavao da će dobiti cara poput Komoda, a vojnici diljem Carstva su predlagali i proglašavali moguće nove careve na svakakve načine. Prijestolje su čak pokušali podijeliti aukcijom, te na taj način vlast u Carstvu dobiva Didije Julijan. Senat i narod bili su zgroženi i postalo je očito da ga je potrebno smijeniti te postaviti nekoga zaslužnoga, umjesto nekoga sposobnoga plaćati i potplaćivati vojnike.⁷⁴

Četiri legije u provinciji Siriji prihvaćaju Lucija Pescenija Nigera, ali on čini pogrešku i umjesto da odmah po proglašenju carem pođe prema Rimu, ostaje u Antiohiji, glavnom gradu svoje provincije. Imao je i veliku prednost koju nije iskoristio: Aleksandrija, glavna riznica hrane Carstva bila mu je u rukama, te je mogao preuzeti Rim od Julijana tako da mu prekine dotok hrane. Ostaje upamćen u povijesti kao čovjek koji nije na vrijeme reagirao. Klodije Albin, čelnik provincije Britanije ima potporu triju legija

⁷⁴ Meijer 2004., 66-70.

i velikog seta pomoćnih postrojbi. U Panoniji vlast ima Septimije Sever koji uz svojih trinaest legija nadjačava obojicu protukandidata i u Karnuntu, jednom od najvažnijih centara Panonije, se proglašava carem. Julijan Septimija proglašava neprijateljem, pa mu nudi primirje i da budu suvladari, pa se ipak u strahu zabarikadirao kad se Septimije približava Rimu. Senat je uvidio da je carem proglasio kukavicu i dao ga ubiti. Julijanove posljednje riječi bile su vapaj: „Što sam ja učinio? Jesam li nekoga ubio?“. Senat tada proglašava Septimija carem. Septimije vodi kratak rat na istoku protiv Pescenija Nigera 194. godine. Pescenije pokušava prebjeći Partima, ali ubijen je prije no što prelazi Eufrat te je proglašena *damnatio memoriae*, a Pescenijeva obitelj je prognana. Masakr je, kažu autori, bio žestok kako nikome ne bi palo podići ustanak protiv Septimija. Car Klodiju Albinu nudi suvladarsku (cezarsku) poziciju koju on i prihvaća, ali Klodije ostaje većinu svoje vlasti u Britaniji. Nakon što je sve više počela jačati moć Septimijeva sina Karakale, Klodije se buni i započinje samoubilački rat protiv cara. Poražen je 197. godine i proglašena je *damnatio memoriae* od strane Senata.⁷⁵

3.7. Carevi dinastije Severa i njihovi suvremenici

Lucije Septimije Sever bio je vladar Rima od 193. do 211. godine. U njegovo vrijeme carski namjesnik Panonije autor je često spominjan u ovome radu, Dion Kasije. Kasijevo djelo *Povijest Rima* završava carevom smrću, pa je vjerodostojnost pisanih izvora sve manja i manja. Po uzoru na Marka Aurelija bio je car, tj. august koji je imao svoje suvladare, tj. cezare. Po smrti cezara Klodija bili su mu to sinovi, Marko Aurelije Antonin poznat po nadimku Karakala koji označava galsku varijantu tunike s kapuljačom (od 198. godine) i Publije Septimije Geta (od 209. godine). Plan je bio da po smrti oca Karakala naslijedi titulu augusta a da mu mlađi brat bude cesar. Septimije je pred kraj života bolovao od artritisa i gihta i bilo je pitanje koliko će na tronu potrajati. Karakala je jedva čekao postati august te je jednom prilikom naumio ubiti oca, ali su ga vojnici upozorili. S molbom sinovima da se ne svađaju umire 211. godine, a vrlo uskoro Karakala se želi riješiti brata. Prva mu je ideja bila da podijele carstvo na dva dijela i da Geta vlada iz Antiohije u provinciji Siriji a Karakala iz Rima, no predomišlja se. Majka ih je pozvala na pomirbeni domjenak, no Karakala je naredio vojnicima da čekaju u zasjedi i ubiju ga na ulazu u palaču. Umro je majci Juliji Domni na rukama. Karakala je odglumio da je i

⁷⁵ Meijer 2004., 66-70.; Varner 2004., 168-184.

on jedva izbjegao atentat. Proglasio ga je neprijateljem pod izlikom da je Geta planirao ubiti njega. Geta je osoba koja bi nam trebala odmah pasti na pamet kad govorimo o sankcijama sjećanja jer je broj portreta i natpisa s imenom Severa diljem carstva ogroman, pa je tako i broj natpisa i portreta s kojih je uklonjen poprilično velik. Najpoznatiji portret s kojega je izbrisan Getin lik je svakako Severanski tondo spomenut u ranijem poglavlju.⁷⁶

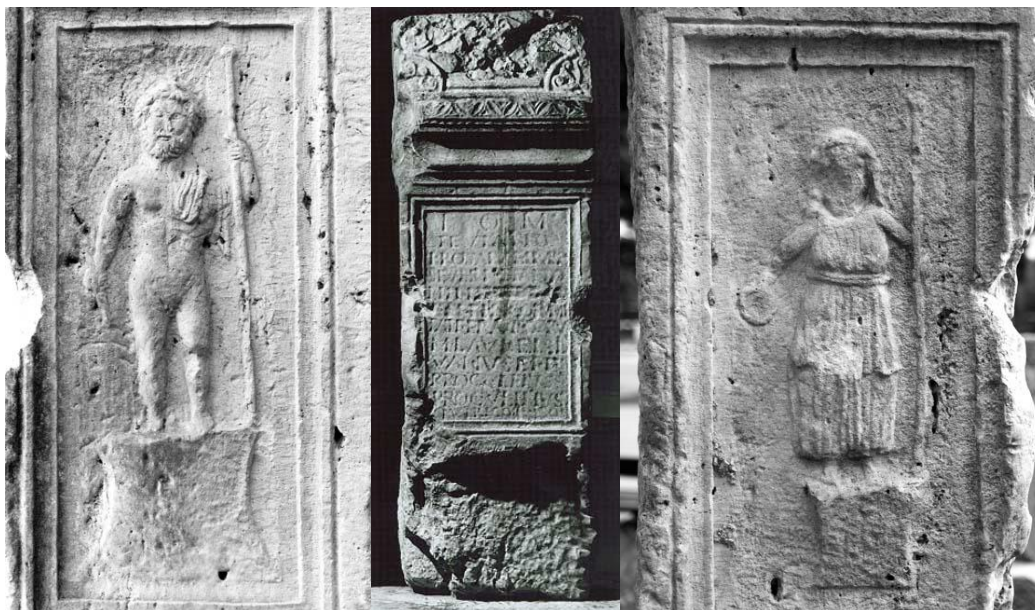
Prvi u nizu spomenika s područja Panonije koji prikazuju sustavnost uklanjanja Getina imena votivni je oltar Jupiteru s epitetom *Optimus Maximus Teutanus* kojega su na prijelazu 2. u 3. stoljeće postavili *duumviri* Akvinka (lat. *Aquincum*) Lucije Aurelije Silvan i Publije Prokulej Prokulin za zaštitu dinastije Severa i plemena Eraviska koji su na tome području živjeli. Teutanus je bio vrhovno božanstvo Eraviska, Kelta iz okolice kolonije *Aquincum*, uz čiji bok često stoji bog neba Karnuntius, pa ne čudi sinkretizam ili jednoga ili drugoga ili obojice s Jupiterom. U okolici Akvinka pronađeno je čak 17 raznovrsnih spomenika koji ili sadrže natpis *Iuppiter...Teutanus* ili prikazuju božanstvo koje se njemu ikonografski pripisuje. Podizali su ih *duumviri*, edili, svećenici ili auguri. S kamenih natpisa s posvetom Jupiteru Teutanusu uklonjena su još imena Decija, Trebonijana Gala, Pertinaksa i Numerijana.⁷⁷ Niže prikazani oltar bogato je ukrašen biljnim ornamentima, s dviju strana prikazuje bogove Jupitera Teutanusa i Junonu, a između stoji opisani natpis (EDCS-32300688), koji izvorno glasi:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Teutano / pro salute Imp(eratorum) / Severi et
Anto/nini et [[Getae]] C/[[aes(aris)]] et incolumi/tate Eraviscoru/m L(ucius)
Aurel(ius) Sil/vanus et P(ublius) / Proculeius / Proculinus / II viri col(oniae)
Aq(uincensium)*

Znakovi „[[i]]" okružuju dio teksta koji je uklonjen dlijetom, točnije *litterae erasae*.

⁷⁶ Meijer 2004., 73-74., Varner 2004., 168-184.

⁷⁷ C. Szabó, *Spaces of Reinvented Religious Traditions in the Danubian Provinces* u: ur. De Gruyter, *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean*, 2022., 691-706.



Slika 14.: Oltar s posvetom Jupiteru s izbrisanim Getinim imenom - nalazište: Böleske u okolici Budimpešte, dimenzije: širina: 65 cm, visina 204 cm, duljina 58,5 cm, datum nastanka: između 197. i 209. godine, mjesto čuvanja: Szekszárd - Wosinsky Mór Megyei Múzeum

Ptuj je bio važan, velik grad (*Poetovio*) i vojni logor. Vojnici s istoka donijeli su mitraizam, perzijsku religiju s tajanstvenim obredima kojima su prisustvovali samo muškarci. U Ptuju i okolici otkriveno je pet velebnih svetišta posvećenih bogu Mitri koji se diljem Carstva sinkretizirao sa bogom sunca po imenu *Sol Invictus*, tj. nepobjedivo sunce.⁷⁸ Pronađeno je i nekoliko posvetnih natpisa. Jedan od njih (*CIL III*, 15184) spominje i Getino ime. Glasi:

D(eo) [S(oli) I(nvicto) M(ithrae)] / pro salu/te domni/norum / nostro/rum Augu/storum et [[[Getae]]] Cae/saris Salv/ianus / eorundem / ser(vus) c(ontra)sc(ripor) / stationis / Atrantinae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Podiže ga Salvijan, sluga izvođača radova na postaji *Atrantina* koji je očito bio istočnjačkoga porijekla. Spomenik je ukrašen viticama vinove loze i panterama, što su

⁷⁸P. Selem, *Mithrin kult u Panoniji*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 8.1, 1976., 5-63.

tipični motivi i za Dionizu posvećene spomenike. Osim namjernoga oštećenja na mjestu Getina imena oštećen je i vrh okrugloga stupa na koji je natpis uklesan.⁷⁹



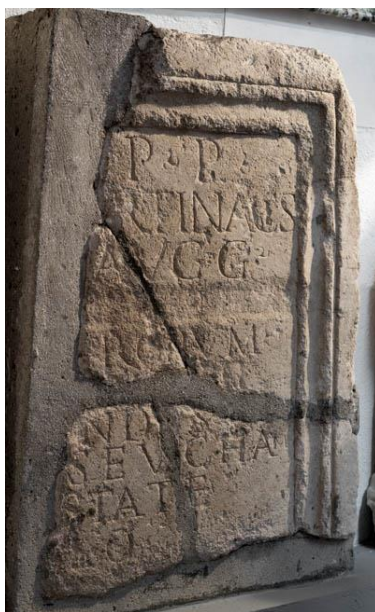
Slika 15.: Mitraistički natpis bez Getina imena – nalazište: antička Petovija, Spodnja Hajdina u okolini Ptuja, dimenzije: širina 31 cm, visina 120 cm, duljina 32 cm, datum nastanka: 209-211. godine, mjesto čuvanja: Pokrajinski muzej Ptuj

Zanimljiv je i natpis koji govori da je u vrijeme Severa u Mursi postojala židovska bogomolja (*proseuche*). Riječ *proseuche* na grčkom jeziku označavala je originalno molitvu ili mjesto molitve, okupljalište vjernika koje je obično bilo na otvorenome. Naravno, ne bi u Mursi postojao natpis uz mjesto na otvorenome, što nam daje do znanja da je ipak tamo morala postojati sinagoga. Natpis govori da ju je ponovno izgradio Sekund u čast Septimija Severa, Karakale, Gete čije ime je uklonjeno i Julije Domne. Izgrađena je iz temelja stare, već postojeće. Taj dio natpisa govori nam da je židovska zajednica postojala i puno ranije, vjerojatno već od vremena Hadrijana, osnivača kolonije Murse, te da je do 3. stoljeća bila dovoljno velika i bogata da podigne novu. Osim ovdje, u Panoniji je potvrđena još samo jedna židovska općina, u Intercisi u današnjoj

⁷⁹ Više: <http://lupa.at/9332>, pristup: 16. veljače 2023.

Mađarskoj.⁸⁰ Više o njoj u poglavlju o Severu Aleksandru. Natpis (EDCS-10001070) o izgradnji sinagoge u Mursi glasi:

[--- Im]pp(eratorum) / [Caess(arum) L(uci) Septimi Severi Pe]rtinacis / [et M(arci) Aureli Antonini Pii] Augg(ustorum) / [[et L(uci) Septimi Getae nob(ilissimi) Caes(aris)]] / [et Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) et cas]trorum / [---]ndus / [--- pro]seucham / [--- vetu]state / [corruptam sumptu suo a so]lo / [restituendam curavit

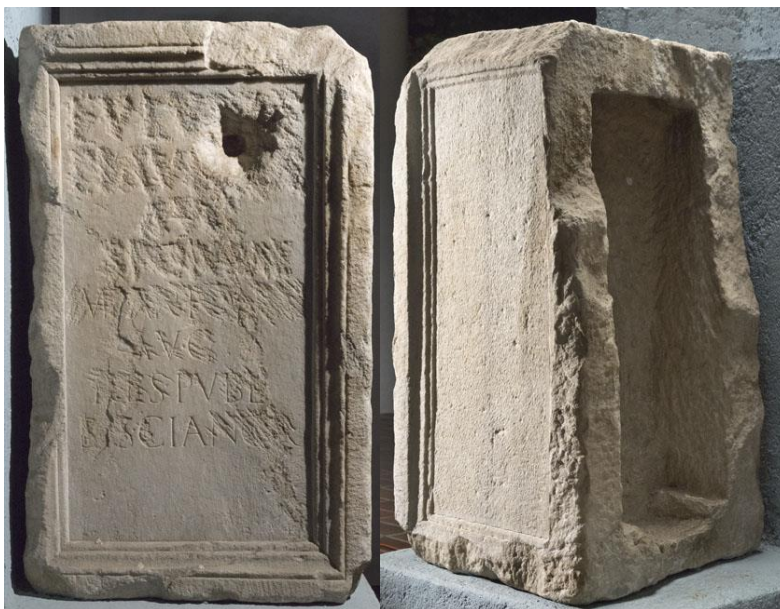


Slika 16.: Ulomak graditeljskog natpisa za sinagogu u Mursi - nalazište: Mursa, današnji Osijek, dimenzije: širina 63 cm, visina 82 cm, duljina 15 cm, datum nastanka: 198-209. godine, mjesto čuvanja: Osijek – Muzej Slavonije

Karakala je bio u braku sa Plautilom, kćeri moćnoga suradnika svoga oca Plautijana od 202. godine. 205. godine Plautijan je optužen da je htio zbaciti ili čak ubiti i Septimija Severa i Karakalu, ali dogodilo se obrnuto. Pogubljen je, tijelo mu je bačeno i kažnjeno *poena post mortem*, a kuća mu je zaplijenjena. Danas nema ni jednog preostalog spomenika s njegovim imenom ili likom. Plautila je prognana na Lipare, ali ostaje živa do stupanja Karakale na prijestolje 212. godine kada je car ubija i proglašava *damnatio memoriae*. U međuvremenu izrađeni su mnogi portreti s njenim likom na

⁸⁰ D. Pinterović, *Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?*, Osječki zbornik, vol. 9-10., br. 20, 1965., 61-75.

statuama i novcu: „Salonitanka“, cjelovita glava pronađena na mjestu antičke Salone pripisuje se njoj, kao i još jedna mramorna glava, a na području antičke Siscije pronađena je baza statue s koje je otučeno njeno ime. Natpis je podigla *res publica Siscianorum* tj. gradska općina povodom Plautillina i Karakalina vjenčanja.⁸¹



Slika 17.: baza za kip s posvetom carici Plautilli - nalazište: Sisak, antička Siscija, dimenzije: širina 67,5 cm, visina 115,5 cm i duljina 57 cm, datum nastanka: 202. godine, mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

Karakala je ostao upamćen kao namršteni, okrutni, beskrupulozni car. Donio je nekoliko odluka kojima je želio steći veću moć ili popularnost u narodu, kao što je izgradnja slavni rimskih Karakalinih termi i Karakalin edikt ili *Constitutio Antoniniana* kojim od 212. godine svaki slobodni građanin u Carstvu postaje rimskim građaninom i oslobađa se od poreza, uveo je novi novac antoninijan, ali i masakre političkih protivnika. Zbog takvih odluka ubijen je od strane vlastita vojnika i to vrlo nečasno – kad je urinirao tijekom vožnje kočijom na jednom od svojih službenih putovanja, 217. godine. Ni budući car Makrin, ni Senat nisu se usudili proglasiti ga *hostis* i izdati naredbu o *abolitio memoriae* zbog straha od odmazde. Koliko god okrutan bio, bio je voljen u narodu.⁸²

⁸¹ M. Buzov, *Plautilla, sudbina jedne princeze*, *Archaeologia Adriatica* 2.2, 2008., 473-488.

⁸² Meijer 2004., 73-74., Varner 2004., 168-184.

Slijedi glava statue koju arheolozi ne mogu uspješno pripisati nekoj carici, no ikonografski pripada stilu severanskoga razdoblja. Datirana je tako prema frizuri s pletenicom na stražnjoj strani glave. Ponekad se isti tip frizure pojavljivao na skulpturama žena sve do Galijenova vremena. Zbog toga Marija Buzov kao dataciju navodi samo 3. stoljeće, a smatra da je zbog namjernih oštećenja, frizure i veličine nešto krupnije od prirodne ovu skulpturu potrebno pripisati nekoj od carica. Mramorna je glava pronađena u Osijeku. Skulptura je pretrpjela znatna oštećenja oko očiju, nosa i lica.⁸³



Slika 18.: Mramorna glava carice iz Murse - nalazište: Osijek, antička Mursa, dimenzije: visina 34 cm, datum nastanka: prva polovica ili sredina 3. stoljeća, mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

3.8. Vojni carevi i carevi do razdoblje tetrarhije i njihovi suvremenici

Marko Opelije Makrin je bio zapovjednik pretorijanske garde u vrijeme Karakale i orkestrirao je Karakalino ubojstvo 217. godine, te je tada proglašen carem. Odmah se pokazao lošim za Carstvo jer je nedovoljno plaćao vojsku iz koje je sam dolazio, nije odmah reagirao kad su požar i poplava zadesili Rim, a porazili su ga Parti. Na kraj mu je naumila stati Julija Meza, sestra Julije Domne. Proširila je glasine da je njen unuk Heliogabal vanbračni sin cara Karakale i da ima pravo na prijestolje. Makrin spoznaje da

⁸³ M. Buzov, *Javni spomenici u antici* u: B. Pejković (ur.), *Skulptura na otvorenom*, 2003., 180.

mu se bliži kraj pa svoga sina Marka Opelija Antonina Dijadumenijana proglašava nasljednikom. Bježi prema Siriji, no ubija ga centurion 218. godine, a Senat proglašava *damnatio memoriae* Makrina i njegova sina. Kako ni Makrin ni Dijadumenijan nikada nisu napustili istočni dio carstva, a nisu ni dugo vladali, produkcija spomenika vrlo je mala, naspram pojedinih careva.⁸⁴

Avit Varije Basijan, carskim imenom Marko Aurelije Antonin August, nadimkom Heliogabal ili Elagabal sin je Julije Soemije, rođakinje cara Karakale. Odrastao je u provinciji Siriji i od rane mladosti bio svećenik u kultu boga Heliogabala. Po dolasku u Rim i preuzimanju vlasti 218. godine nimalo ne cijeni ni Senat ni viteški stalež ni druge sastavnice vlasti. Prema antičkim izvorima, želio je biti žena i imao je prijatelja Hijerokla kojega su nazivali njegovim mužem. Nekoliko se puta ženio, od čega dva puta svećenicom vestalkom Julijom Akvilijom Severom, a osnovao je i Senat za žene, što je sablažnjavalo tradicionalne Rimljane. Bio je izrazito posvećen kultu istočnjačkih božanstava, prvenstveno Heliogabala kojega je pokušao povezati s rimskim Nepobjedivim Suncem, tj. *Sol Invictus*. Krajnji mu je cilj bio da Rimljani više ne štuju bogove osim istočnjačkih. Nakon toga, iako je mnogo gradio, svi su njegovi pothvati bili nebitni u očima Senata, naroda, vojske... Posvaja svoga bratića Severa Aleksandra i pokušava postati njegovim učiteljem i savjetnikom. Kad mu to ne uspije ubija učitelje i filozofe koji su došli na dvor biti savjetnici mladom nasljedniku. Na proslavi nove 222. godine ubijeni su najprije njegovi najbliži ljudi pa je i sam car Heliogabal priveden u vojni logor zajedno sa svojom obitelji. Ubijen je prema nekim izvorima majci u naručju, prema drugima su ga izvukli kad je bio na toaletu. Tijelo njega i Julije Soemije mutilirano je i bačeno u kanalizaciju koja je vodila u Tiber. U njegovu vrijeme *legatus Augusti propraetore* u Akvinku bio je Tricijan koji je nagrađen mjestom namjesnika u Donjoj Panoniji još u Makrinovo vrijeme. Koristio je svoju legiju, *II Parthica*, za popravak vojnih cesta. Brojni miljokazi nosili su njegovo ime, no svi su oni kasnije uklonjeni po nalogu Elagabala. Naime, Tricijan se pobunio protiv vlasti cara. Pobuna je ugušena, a on pogubljen. Protiv njega su pokrenute sankcije pa nije bilo moguće utvrditi datum ni njegove pobune, ni smrti.⁸⁵

⁸⁴ Meijer 2004., 76-84.; Varner 2004., 184-195.

⁸⁵ Meijer 2004., 76-84.; Varner 2004., 184-195.

Jedan natpis (CIL III, 14354) na miljokazu koji potječe iz mjesta Batina (*Ad Militare*), to jest sa dionice ceste 137 milja od Akvinka (danas Budimpešta), govori o Makrinovim i Dijadumenijanovim graditeljskim pothvatima. Govori da su carevi povjerali brigu o izgradnji ceste propretoru Tricijanu. Imena obojice careva i propretora izbrisana su. Tekst u originalu glasi:

Imp(erator) Caes(ar) [[[[Marcus]]] / [[[[Op]e[[li]us Ma[crinus]]] / I(ul)ius Aug(ustus) c (n)[[[s(ul) pro(c)o(n)s(ul) tr[ib(unicia) pot(estate)]]] / et Opelliu[[[s] Diad[u]meni]]/[[[an[us] nobilissi[mus]]] Caes(ar) vi/as et pontes vetustate co/rrup[[[tas restitu]]]er(u)nt / [[[[c]ura(m) [agente Aelio T]r[i]cciano]] / [[[[l]eg(ato) [Aug(usti) pr(o) pr(aetore) ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum)]]] / CXXXVII.

Natpis je datiran u 217. ili 218. godinu. Sve riječi okružene znakovima „[[i]]" dlijetom su uklonjeni sa originalnoga natpisa. Fotografija spomenika nije dostupna.⁸⁶

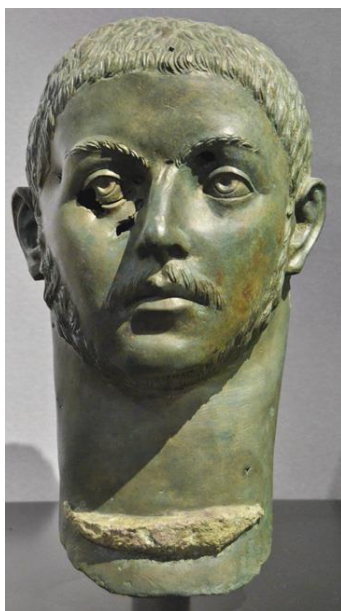
U nizu Julija, *damnationes* su snašle još jednu, Juliju Mameju, majku Severa Aleksandra, nešto kasnije, u vrijeme cara Maksimina i to zbog ogromnoga utjecaja kojega je nastojala imati na institucije vlasti u Rimu. *De facto* je vladala Rimom zato što je Sever Aleksandar bio premlad i nije ga puštala iz svoje sjene. Vladali su od 222. do 235. godine, zajedno, te se činilo da nijednu odluku car nije sposoban donijeti bez majke. Recimo, predugo je čekao na napad na Perzijance i Germane, a svojoj vojsci nije uspio osigurati tražene plaće. Vojska je optužila Mameju da je na svoje ideje i pothvate trošila velik novac, umjesto da u riznici ostavlja dovoljna sredstva za isplatu vojnicima koji brane Carstvo na limesu. Ubijeni su pod zapovijedi novoga cara Maksimina Tračkog. U vrijeme Maksimina Tračkog sustavno su se uklanjali prikazi i majke i sina. Dok je Sever Aleksandar kasnije ipak deificiran, ne toliko zbog vlastitih zasluga koliko zbog činjenice da je bio pozitivna promjena u odnosu na prethodnike, Julija Mameja nije nikad.⁸⁷

Sljedeća slika prikazuje brončanu glavu Severa Aleksandra pronađenu u okolici Karnunta u gradu Bochumu. Statua je morala biti veća od visine čovjeka i vidljivo je namjerno oštećena. Rupe na desnoj strani glave, desnoj sljepoočnici, kutu desnog oka,

⁸⁶ Više: <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD074985>, pristup: 15. srpnja 2022.

⁸⁷ Meijer 2004., 76-84.; Varner 2004., 184-195.

desnom obrazu i lijevoj obrvi namjerno su izazvane krampom. Oštećenja su joj vjerojatno nanijeli vojnici koji su time željeli pružiti potporu novom caru, Maksiminu Tračkom. Moguće je da je portret u Karnuntu postavio sam Dion Kasije koji je bio *legatus augusti* u Panoniji od 223-228. godine. Tijekom vladavine Aleksandra Severa, Dion bilježi da su trupe u Podunavlju bile nemirne i buntovne, a statua je trebala služiti za uspostavljanje autoriteta Severa Aleksandra.⁸⁸ Činjenica da je takav mutiliran spomenik ostao sačuvan do danas i da nije rastopljen i prenamijenjen u novac ili prikaz novoga cara govori o tome da je narod želio da car ne ostane upamćen kao pozitivna ličnost.⁸⁹



Slika 19.: Brončana glava Severa Aleksandra, nalazište: Bad Deutsch Altenburg, tj. antički Karnunt, dimenzije: 48,5 (v), datum nastanka: između 222. i 235. godine, mjesto čuvanja: Bad Deutsch Altenburg – Arheološki muzej Karnunta

Posvetu Severu Aleksandru sadrži i sljedeća votivna ara, jedna u nizu posvećena Jupiteru Teutanusu. Natpis:

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) Teuta(no) / [pr]o salute d(omini) n(ostri) / [[Imp(eratoris) M(arci) Aur(eli) Sev]]/[eri Alexandri]] / Aug(usti) et incolu/[m]itat(e) civitat(is) / Eraviscorum P(ublius) Aeli(us) / Praesens et

⁸⁸ C. Letta, *Il ritratto di Severo Alessandro da Carnuntum e la legazione panonica di Cassio Dione*, prospettiva 25, 1981. 43-45.

⁸⁹ Varner 2004., 197.

*M(arcus) Aur(elius) / Proculu[s II] viri / col(oniae) Aq(uincensium)
d[e]dicave(runt) / III Iunias Imp(erator) / [[Caes(are) Severo]] / [[Alexandro]]
/ II et Marc(ello) co(n)s(ulibus)*

Govori nam da su dvojica građana kolonije Akvink iz plemena Eraviska bogu posvetili aru kako bi čuvao zdravlje cara Severa Aleksandra. Za jednoga cara koji je bio deificiran, prilično je velik broj mutiliranih i oštećenih nalaza s njegovim imenom i likom. Uz natpis, ara sadrži i prikaze božice Fortune i Viktorije, čime caru žele i sreću i pobjedu u vojnim pohodima.⁹⁰



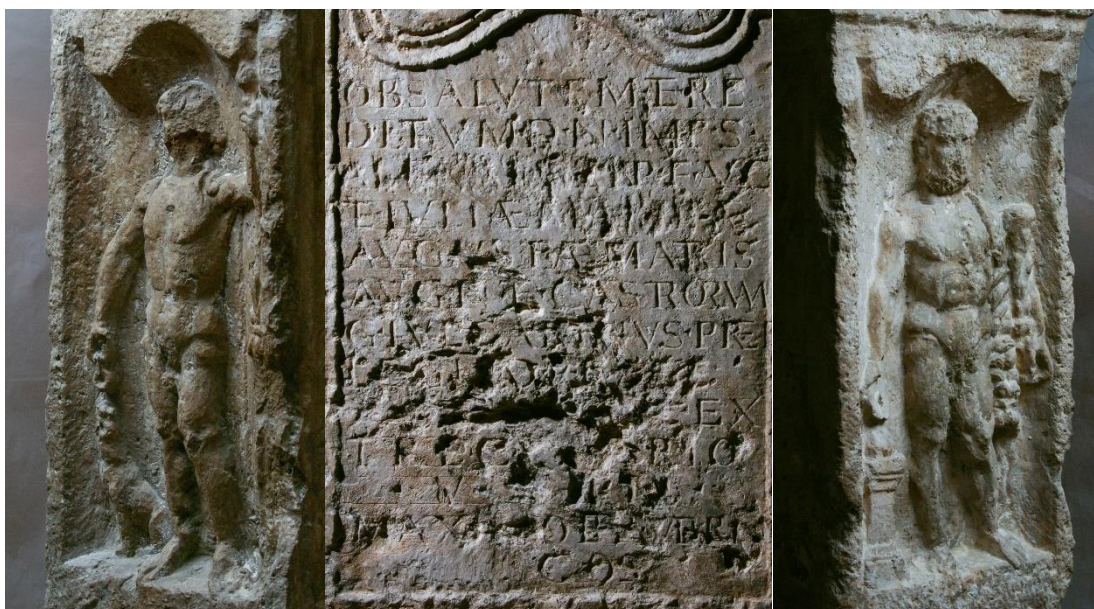
Slika 20.: Votivna ara posvećena bogu Jupiteru Teutanusu s prikazima Fortune i Viktorije - nalazište: Böhleske, dimenzije: širina 69 cm, visina 206 cm, duljina 60 cm, datum nastanka: 226. godine, mjesto čuvanja: Szekszárd - Županijski muzej Wosinsky Mór

Slijedi oltar posvećen Herkulu s prikazima Herkula i Dioniza ukrašen biljnim motivima na kojem je vidljivo značajno, duboko oštećenje u slovnom polju. Nedostaju imena Severa Aleksandra i Julije Mameje. Na natpisu se može iščitati da je jedna od značajnijih legija u Panoniji, *II Adiutrix*, u njegovo vrijeme nosila dodatak *Alexandriana*

⁹⁰ Više: <http://lupa.at/5771>, pristup: 16. srpnja 2022.

Severiana. Na spomeniku je vidljivo da je sam natpis palimpsest, tj. da je s njega već ranije uklanjan stariji natpis i dodan novi, s imenom cara i njegove majke. Natpis navodi da su oltar za sigurnost cara, njegove majke i logora trecenarija Gaja Julija Karina podigli konzuli Maksim i Patern.⁹¹ Natpis glasi:

*Herculi Aug(usto) s(acrum) // ob salutem et re/ditum d(omini) n(ostri)
Imp(eratoris) S(everi) / [[Alexan[d]ri]] P(ii) F(elicis) Aug(usti) / et Iuliae
[[Mam(a)gae]] / Augustae matris / Aug(usti) n(ostri) et castrorum / G(aius!)
Iul(ius) Carinus pr(a)efectus / leg(ionis) II Ad(iutricis) P(iae) F(idelis)
[[A[lexandrianae]]] / [[Se[veriana]e]] ex / trecen[a]rio / v(otum) s(olvit)
[[l(ibens)]] m(erito) / Maximo et P[ater]no / co(n)s(ulibus)*



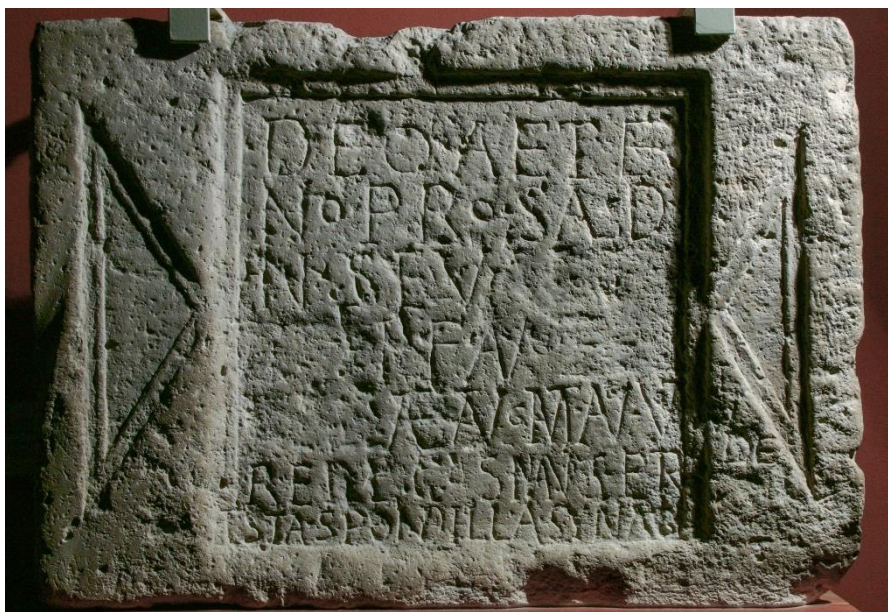
Slika 21.: Oltar posvećen Herkulu s imenima Severa Aleksandra i Julije Mameje – nalazište: Budimpešta, dimenzije: visina 119 cm, datum nastanka: 233. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

Značajan je i spomenik u čast caru i carevoj majci koji spominje židovsku zajednicu u Intercisi. Moli Vječnoga Boga za zdravlje i dobrobit cara. Postavio ju je Kozmije koji kaže da je nadstojnik stražarnice ili možda porezne stanice Spondille iz židovske općine u Intercisi. Nalazi se na tipu ploče koji nazivamo *tabula ansata* tj. ploča sa ručkama/krilima. Nakon nekoliko velikih sukoba i progonitelja Židova, Aleksandar je

⁹¹ Više: <http://lupa.at/9711>, pristup: 10. veljače 2023.

potvrđeno bio blagonaklon prema njima te je dopustio izgradnju sinagoge u Rimu kojoj je darovao fragment Tore, danas poznat kao Severanski svitak.⁹² Natpis, koji je u nešto kasnijem razdoblju namjerno oštećen na mjestu imena i iskorišten kao spolij, glasi:

*Deo Aeter/no pro sal(ute) d(omini) / n(ostris) Sev(eri) [[A[lexan]][[dr]]i P(ii)
F(elicis) Aug(usti) e[[t Iul(iae)]] / [[Mamae]]ae Aug(ustae) mat(ris) Aug(usti)
vot(um) / red(didit) l(ibens) Cosmius pr(ae)positus / sta(tionis) Spondill(---) a
synag(oga) / Iud(a)eor(um)*



Slika 22.: Natpis iz Intercise koji govori o židovskoj općini u vrijeme Severa Aleksandra i Julije Mameje - nalazište: Intercisa, tj. Dunaújváros, dimenzije: širina 83 cm, visina 59 cm i duljina 16 cm, datum nastanka: između 222. i 235. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

Gaj Julije Ver Maksimin Tračanin postaje car 235. godine nakon smrti Severa Aleksandra. Odabrala ga je vojska iz Panonije, te je poznat kao car iz baraka i car iz naroda jer je bio jedini car ni iz senatorskog ni iz viteškog staleža. Prvo što je nastojao učiniti bilo je riješiti se Aleksandrovih preostalih pobornika, borio se na germanskom limesu, postavio zimski logor u Panoniji, u Sirmiju (danas Srijemska Mitrovica) odakle se borio sa Dačanima i Sarmaćanima, štitio teritorij carstva od invazija, renovirao je ceste.

⁹² F. Fülep, *New Remarks on the question of the Jewish Synagogue at Intercisa*, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18, 1966., 93-98.

Dakle, imao je mnoge dobre strane i donosio dobre odluke. Ipak, morao je kovati ogromnu količinu novoga novca zbog čega se dogodila devalvacija i inflacija, morao je „kupiti“ vojnike iz redova barbara da uspješnije zaštiti granicu, što Senat ne smatra nikako mudrim postupcima. Iz Sirmija 238. godine putuje prema Rimu gdje su pobunu podizali redom pretendenti na prijestolje Gordijan I., Gordijan II., Pupijen, Balbin i Gordijan III. Gordijan I. bio je namjesnik provincije Sjeverne Afrike i tu je dužnost obnašao uz pomoć svoga sina Gordijana II. Kad je u Africi izbila pobuna zbog korupcije u redovima službenika postavljenih od strane Maksimina, narod ih je proglasio carevima nakon što su smirili pobunu. Senat ih je odmah podržao, ali Gordijan II. ubijen je u bitki u provinciji Numidiji, a po smrti sina i Gordijan I. se ubio. Senat nije mogao jednostavno ponovno podržati Maksimina, pa su brzo za careve postavili dvojicu pripadnika iz svojih redova, Pupijena i Balbina. Narod je protestirao i tražio da se Gordijana III. postavi za cara, a Pupijen i Balbin napravili su kompromis i posvojili ga. Maksimin nije nikada stigao do Rima, putem je ubijen pred Akvilejom, a vojska koja je usmrtila njega i njegovu obitelj (sina Maksima i suprugu Ceciliju Paulinu), ponijela je njihove glave na kopljima u Rim. Pupijen i Balbin sada su bili definitivni carevi Rima, no nisu jedan drugome vjerovali (*historia est magistra vitae* pa je svaki očekivao da bi ga ovaj drugi mogao poželjeti ubiti). Ipak, nije se dogodilo to već ih je napala pretorijanska garda 238. godine, a vladati Rimom ostaje Gordijan III. sve do 244. godine. Bio je ambiciozan car i vodio je vojne kampanje protiv Perzijanaca na samom istoku Carstva. Nije poznato je li umro prirodnom smrću, ili je njegovo ubojstvo inicirao Filip Arapin, njegov nasljednik. Dok su Gordijani deificirani, Maksimin, njegova obitelj i suvladari Pupijen i Balbin posthumno su proglašeni neprijateljima Rima. Tijela Pupijena i Balbina raskomadana su i ostavljena da trunu. Službeno, Gordijan III. proglašen je božanstvom, no ipak diljem carstva postoji nekoliko njegovih statua koje su pronađene namjerno oštećene i odbačene u rijekama.⁹³

U Komarnu na lokalitetu *Brigetio* pronađen je miljokaz s uklonjenim imenima Pupijena i Balbina. Očuvano je ime cara Gordijana. Natpis koji govori da su carevi obnavljali mostove na Dunavu glasi:

Imp(erator) Caes(ar) / [[[M(arcus) Clod(ius) Pupienus]]] / [[[Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tribunicia pot(estate) p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul)]]] / [[[[I

⁹³ Meijer 2004., 84-88.; Varner 2004., 200-204.

*proco(n)s(ul) et Imp(erator) Caes(ar) D(ecimus)]]] / [[[[Cael(ius) Calvinus
Balbinus]]] / [[[[P(ius) F(elix) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia)
po]]]t(estate) / c[[[o(n)s(ul) II proco(n)s(ul) p(ater)]]] p(atriciae) et / M(arcus)
Antonius Gordianus / nobilissim<us=O> Caes(ar) vias / vetustate
conla<p=B>sas / cum pontibus restituit(!) / per leg(ionem) I Adi(utricem) P(iam)
F(idelem) [[[[P(upienam) B(albinam)]]] G(ordianam) / a Brig(etione) m(ilia)
p(assuum) II*



Slika 23.: Miljokaz iz Komarna s uklonjenim imenima Pupijena i Balbina – nalazište:
Komarno (antički *Brigetio*), dimenzije: promjer ~50 cm, visina 238 cm, datum
nastanka: 238. godine, mjesto čuvanja: Komarno – Muzej „György Klapka“

Antički autori o carevima koji slijede, poput Filipa Arapina i Decija i njihovih obitelji, govore vrlo malo i prilično konfliktno. Zapravo, sve je manje izvora općenito, a kamoli pouzdanih zapisa o carevima od trećega stoljeća do pada Zapadnoga Rimskoga Carstva. Marko Julije Filip August poznatiji je kao Filip Arapin i vlada od smrti ili ubojstva Gordijana III. Bio je u vrijeme svoga prethodnika pretorijanski prefekt na istoku Carstva. Kako vojska nije imala želje ratovati protiv Perzije, tj. protiv Sasanida, Filip Arapin sklapa mir. Njegova je vlast počela uspjesima, proslavljena je tisućita obljetnica *Ab urbe condita*, tj. osnutka grada Rima koja je proslavljena igrama *Ludi Saeculares*, njegov je sin Filip Mlađi proglašen nasljednikom, a supruga Otacilija Severa *augustom*, no završila je učestalim bunama. Zapovjednik vojnih snaga u provincijama Panoniji i

Meziji i budući car Trajan Decije proglašen je carem u navedenim provincijama. Filip Arapin i njegov sin odlučuju se pobuniti, no pred moćnom Decijevom vojskom pogibaju u bitci kod Verone 249. godine. Broj nalaza koji dokazuju *damnatio memoriae* zaista je malobrojan, tako da je upitno ono što *Historia Augusta* navodi, da Decije uvodi sankcije sjećanja na ovu carsku obitelj. Nije dokazana ni teza koju donose kršćanski pisci sveti Jeronim u svom djelu *Chronicon*, Orozije u *Historia Adversus Paganos* i Euzebije iz Cezareje *Historia Ecclesiastica* da ga možemo smatrati prvim kršćanskim carem. Ako je ta činjenica točna, i ako je u tradicionalnom Rimu javno ispovijedao svoju vjeru, ne čudi ideja i tendencija da ga se ukloni sa vlasti, a spomene na njega uništi, pogotovo u prvim godinama nakon njegove pogibije, u vrijeme jednoga od najvećih progonitelja kršćana, cara Decija. U prilog tezi da njegov nasljednik provodi sustavne sankcije govori i činjenica da su do danas u svijetu poznata samo dva prikaza Filipa Arapina, čak manje no što je ostalo onih njegove supruge Otacilije i sina Filipa Mlađega.⁹⁴

U Panoniji je podignut natpis s kojega je Filipovo ime izbrisano a posvećen je božici Terra Mater. Natpis kaže da ga podiže naselje (*pagus*) Herkulana, i manje selo (*vicus*) Teutanaca, Batona i Anarta, kako bi Terra Mater štitila Filipovo zdravlje.⁹⁵ Natpis, čija fotografija nije dostupna, značajan je zbog imena plemena Panonije koja su ga postavila. Glasi:

Terr(a)e Matri pro s(alute) // [[I[mpp(eratorum)] Phi[l]ip[po]rum]] / [[Augg(ustorum)]] pag(us) Herc(ulius) / vicus Teuto(nis) / et Bataion(is) [et] / Anarti[or(um)]

Gaj Mesije Kvint Trajan Decije August, poznat jednostavno kao car Decije vlada Rimom od 249. do 251. godine. Rođen je u Budaliji, gradu pored Sirmija, tj. Srijemske Mitrovice tada u sastavu provincije Donje Panonije, te je prvi panonski car i prvi car ilirskoga porijekla. Do 249. godine bio je namjesnik niza provincija, i propretor obaju Panonija i Mezija, koje ga po smrti cara Filipa Arapina i njegova nasljednika Filipa II. proglašavaju carem, što potvrđuje i Senat. *Damnatio memoriae* nije ga snašla neposredno po smrti, niti službeno, već u vrijeme kad kršćanstvo ojačava. Naime, bio je snažan

⁹⁴ Meijer 2004., 90-92.; Varner 2004., 205-207.

⁹⁵ Više: <https://edh.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054753>, pristup: 19. srpnja 2022.

protivnik te sve jače religije, ne toliko zbog svoje snažne poganske vjere već iz nastojanja da vrati *Pax Romana* i prijeko potrebnu stabilnost u Carstvo pogođeno učestalim ratnim sukobima na većem broju limesa. Osim što je prvi Panonac na čelu Carstva, prvi je car koji pogiba ne prirodnom smrću, niti ga ubija neki od nasljednika, već u bitki protiv moćnoga stranoga neprijatelja. Naime Goti nastoje i sve više uspijevaju poražavati Rimljane, a ugrožavaju i Decijevu Meziju, na što je on posebno osjetljiv. 251. godine gotski car Kniva pokreće rat protiv Rima i u bitki kod Abrita u provinciji Dakiji Decije je ubijen zajedno sa sinom Herenijem Etruščaninom i velikim brojem vojnika.⁹⁶

251. godine nasljeđuje ga Gaj Vibije Trebonije Gal koji Decija i njegova sina Herenija, uzdiže na razinu božanstva, Decijevoj supruzi Hereniji ostavlja status Augusta, a njihova sina Hostilija proglašava svojim nasljednikom. Hostilije, doduše, vrlo brzo umire od kuge koja je u to vrijeme harala Carstvom. Trebonijeva kratkotrajna vladavina okaljana je neuspjesima u ratovanju zbog kojih ga vlastita vojska ubija a carem je već 253. godine proglašen Emilijan, namjesnik Gornje Mezije, zahvaljujući činjenici da je bio vrlo uspješan u ratnim sukobima. Nema spomena u antičkim tekstovima o službenoj sankciji sjećanja na Trebonija, ali je ona vrlo vjerojatna u godinama vladavine njegova nasljednika Emilijana, koji ga je i zbacio s prijestolja.⁹⁷

Marko Emilije Emilijan, propretor provincije Gornje Mezije, vodi nekoliko uspješnih ratnih pohoda protiv Gota do svoga stupanja na vlast 253. godine. Glavna mu je misija bila zaštititi limes na Dunavu od gotškoga vladara Knive. Kako je prisiljen gledati učestale poraze Trebonija Gala, odlučuje se na puč. Trebonije ga je odmah proglasio neprijateljem, ali jaki Emilijan ima veliku podršku vojske, a po porazu Gota i svoga prethodnika i podršku Senata. Ipak, u naumu da vrati *Pax Romana* nije uspio jer je već nekoliko mjeseci kasnije poražen od strane još moćnijega namjesnika Porajnjna Valerijana i doživio linč od strane vlastite vojske, a ista je sudbina pogodila njegovu ženu Korneliju Sup(e)ru. Kratkotrajnost vlasti ovih careva razlog je nedostatka trodimenzionalnih portreta njih i njihovih obitelji, a *damnatio memoriae* uzrokovala je ovakve, vrlo nepravedne, zapise o vladavini vojno itekako sposobnoga cara: Emilijan je

⁹⁶ Meijer 2004., 92.; Varner 2004., 207.

⁹⁷ Meijer 2004., 93.; Varner 2004., 208.

potjecao iz krajnje beznačajne obitelji, njegova je vladavina bila još beznačajnija, a ubijen je već u trećem mjesecu od stupanja na vlast.

Naslijedilo ga je nekoliko careva sjećanje na koje nije bilo sankcionirano: Valerijan, Galijen, Klaudije II., Aurelijan, Tacit, Florijan i Prob koji vladaju od 253. do 282. godine. Ipak, ovdje je važno spomenuti i Valerijanova suvremenika i suvladara cara Galijena, izrazito važnoga u kontekstu provincije, tj. provincija Gornje i Donje Panonije, u čije je vrijeme u Sisciji otvorena važna kovnica novca. Isti je car porazio mnoge pretendente na prijestolje Carstva upravo u Panoniji. Publije Licinije Valerijan Egnacije Galijen, vlada Rimskim Carstvom zajedno sa ocem, carem Valerijanom od 253. do 260. godine, a nakon te godine i sam, nakon što je Valerijan poražen i zarobljen od strane Perzijanaca. Ekonomska kriza osjeća se, a ratova na limesima i potencijalnih uzurpatora sve je više. Staje na žulj i Senatu tako što im ne daje visoke zapovjedničke pozicije. Ubijen je kao žrtva zavjere 268. godine, a tijelo mu je bačeno niz Gemonijske stube pa u rijeku Tiber kao *poena post mortem*. Senat je plaćao vojnicima po 20 zlatnika da imena i lica Galijena, njegove žene Julije Kornelije Salonine i sinova Marinijana, Valerijana Mlađega i Salonina budu izbrisana sa svih spomenika. Ipak, car Klaudije II. deificira Galijena i mnogo je njegovih spomenika preživjelo kratak period u kojem je sankcija bila na snazi.⁹⁸

U samoj Budimpešti pronađen je natpis (CIL III, 3418) s posvetom bogovima, božicama i lokalnim genijima kojim ih se moli za Galijenovo zdravlje i dobrobit. Postavio ga je carski namjesnik u provinciji Valentinijan. Ime cara Galijena otklesano sa votivne are ukrašene cvjetnim motivima.⁹⁹ Oštećena su i baza i kruna are. Natpis glasi:

*Di{i}s deabusq(ue) / Genioque loci / [[p[ro salut]e Im[p(eratoris)]]] /
[[[Cae]s(aris) P(ubli) Li[cini]]] / [[Gallieni In[v]ic(ti)]] / [[Aug[ust]i nost[ri]]]
/ M(arcus) Aur(elius) Valenti/nianus v(ir) c(larissimus) leg(atus) / Aug(usti) pr(o)
pr(aetore)*

⁹⁸ Meijer 2004., 95-105.; Varner 2004., 209-212.

⁹⁹ Više:



Slika 24.: Votivna ara posvećena bogovima, božicama i genijima mjestu podignuta u čast cara Galijena - nalazište: Budimpešta, dimenzije: širina 58 cm, visina 134 cm i duljina 40 cm, datum nastanka: između 263. i 267. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

Na istome je nalazištu pronađen i u istome se muzeju čuva još jedan sličan spomenik u stanju odlične očuvanosti, izuzev otklesanoga imena. Ukrašena je viticama na kapitelu. Kao i prethodno opisani, sadrži posvetu geniju cara Galerija. Dali su ga postaviti namjesnik Klemencije Silvije i zapovjednik legije Valerije Marcellin koji su obnašali dužnost u municipijima provincije Recije. Uz njih spominje konzule Paterna i Arkesilaja koji su tu dužnost obnašali 267. godine, pa je ovo i jedan od rijetkih natpisa s mogućom preciznijom datacijom.



Slika 25.: Votivna ara posvećena geniju cara podignuta u čast cara Galijena - nalazište: Budimpešta, dimenzije: poznata je samo visina 124 cm, datum nastanka: 267. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

Među pretendentima na prijestolje Carstva ovoga vremena ističe se Celzo. Njegovo se ime pojavljuje jedino u djelu *Historia Augusta*, u poglavlju *Trideset tirana* gdje je naveden kao pretendent na prijestolje i uzurpator 265. godine u vrijeme Galijena. Navodi se da je sedam dana nakon proglašenja carem ubijen, te su njegovo tijelo raskomadali psi, a lutka mu je pribijena na križ i oko nje je svjetina plesala slaveći trijumf nad tiraninom (SHA, *Tyr. Trig.*, 19.).¹⁰⁰

Gotovo dvadeset godina Rimom vladaju carevi koji su posmrtno deificirani. Nakon toga razdoblja 282. godine na vlast nakon cara Proba dolazi Marko Numerije Kar i svoje srednje ime zamjenjuje sa Aurelije kako bi zvučalo autoritativnije. Prema nekim izvorima rođen je na tlu Ilirika, iako je to vrlo sporan podatak. Bio je uspješan u bitkama protiv Germana, Kvada i Sarmaćana na dunavskome limesu, anektirao je Mezopotamiju i naumio Carstvo proširiti i s onu stranu Tigrisa. Umro je već godinu dana kasnije, 283. godine tijekom pohoda na Sasanide na granici s Perzijom, i to, *Historia Augusta* navodi od udara munje (SHA, *Vita Cari*, 6:1). To je vojska shvatila kao proročanstvo da preko Tigrisa ne treba zalaziti i ti su osvajački pohodi obustavljeni (sve do Dioklecijana). Kara

¹⁰⁰ Meijer 2004., 95-105.; Varner 2004., 209-212.

su naslijedili sinovi Numerijan koji je s ocem boravio uglavnom na istoku i Karin koji je ostao na zapadu Carstva. Numerijan umire vrlo brzo, 284. godine, a Dioklecijana Senat postavlja za suvladara Karinu. U Panoniji Marko Aurelije Julijan, poznat pod nazivom Julijan Panonski kako bi ga se razlikovalo od imenjaka, podiže ustanak protiv Karina u 284. godine, neuspješno jer je poražen i ubijen, no ne prije no što je počeo kovati svoj novac u kovnici u Sisciji (Aurelije Viktor, *Epitome de Caesaribus*, 38.6 - 39.4). Neki od primjeraka njegova novca nose legendu koja slavi Panoniju.¹⁰¹ Nakon gušenja te pobune, Karin i Dioklecijan 285. godine vode bitku, i iako Karin pobjeđuje, ubija ga vlastita vojska, a car Dioklecijan postaje novim carem iste godine i sankcionira sjećanje na čitavu obitelj: Kara, Numerijana, Karina i njegovu ženu Magniju Urbiku i sina Nigrinijana koji su bili kolateralne žrtve.¹⁰²

Bogu Marsu prefekt legije *II Adiutrix* Elije Paternijan posvetio je oltar s natpisom kojim moli Marsa za zdravlje i sigurnost cara Karina. Natpis je palimpsest, tj. na njegovu je mjestu stajao neki raniji. Pronađen je u samoj Budimpešti, a datiran u 282. ili 283. godinu.¹⁰³ Natpis glasi:

*Marti Aug(usto) / pro salute / et incolumitate / D(omini) n(ostri) [[Carini p(ii)
f(elicis)]] / Aug(usti) Ael(ius) Pater/nianus v(ir) e(gregius) praef(ectus) /
leg(ionis) II Adiut(ricis) a(gens) v(ices) l(egati) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

¹⁰¹ D. Margetić, *Antoninijani Julijana Panonskoga*, Numizmatičke Vijesti 52.63, 2010., 10-38.

¹⁰² Varner 2004, 105-106.

¹⁰³ Više: <http://lupa.at/5165>, pristup: 10. veljače 2023.



Slika 26.: Natpis na oltaru posvećenom bogu Marsu podignutom za zdravlje i sigurnost cara Karina - nalazište: Budimpešta, dimenzije: širina 57,5 cm, visina 114 cm, duljina 46,5 cm, datum nastanka: 267. godine, mjesto čuvanja: Budimpešta - Mađarski nacionalni muzej

3.9. Tetrarsi, Konstantin Veliki i njihovi nasljednici i suvremenici

Tetrarhiju kao oblik vlasti četvorice suvladara Dioklecijan uvodi 293. godine i dijeli carstvo na dva dijela. Sebi i Maksimijanu kao augustima postavlja podređene careve, cezare. Istokom je Dioklecijan vladao iz Nikomedije uz cezara Galerija koji stoluje u Sirmiju, a zapad je prepustio Maksimijanu s prijestolnicom u Mediolanu i cezaru Konstanciju Kloru koji boravi u Trijeru na Rajni. Ipak, Dioklecijan i Maksimijan samo su prividno bili ravnopravni. Naime dužnost Maksimijana bila je poteze vući onako kako to zamišlja Dioklecijan. Drugu tetrarhiju koja vlada od 305. godine, nakon abdikacije prve dvojice augusta, činili su Galerije i Konstancije Klor kao augusti i njihovi cezari Maksimin Daja i Flavije Valerije Sever. Poslije smrti Konstancija Klora 306. godine, tetrarhija se kao sustav vlasti vrlo brzo počela raspadati. Vlast u Rimu učestalo se mijenja uslijed niza građanskih ratova. Iz sukoba je kao konačni pobjednik odnosno jedini car izašao Konstantin I. Veliki tek 324. godine.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Meijer 2004., 109.

Maksimijan je rođen u okolici Sirmija, a Rimom je vladao od 286. godine kao Dioklecijanov suvladar. Tijekom svoje vladavine, Maksimijan sudjeluje u velikim progonima kršćana koje pokreće Dioklecijan i spaljuje mnoge crkve i spise, a vodi i ratove protiv Germana i Mauretanijske. Abdicirao je zajedno s Dioklecijanom 305. godine. 306. godine po smrti Konstancija Klora ponovno traži prijestolje kako bi ga sin Maksencije mogao naslijediti. Time počinje prvi u nizu sukoba među pretendentima. Sukobljene su strane bile Konstantin I., sin Konstancija Klora i njegov tast Maksimijan, a sukob završava Maksimijanovom nejasnom smrću. Izvori Konstantina I. veličaju, dok za Maksimijana nije poznato ni je li se sam ubio ili je ubijen 310. godine.¹⁰⁵

Već 311. godine umire i car Galerije. Kako on nije imao ni želje sukobljavati se s Konstantinom što zbog vjerovanja u ideju tetrarhije to zbog svoje bolesti i starosti, a navodno se na smrtnoj postelji u teškim mukama pokajao za progone kršćana i preobratio na kršćanstvo, po svojem dolasku na vlast Konstantin I., sada jedini car na zapadu, ne izdaje *damnationes* za Galerija već je on deficiran u nadolazećem razdoblju jačanja i širenja kršćanske vjere.¹⁰⁶

Na istoku su preostala dvojica careva, Maksencije, sin cara Maksimijana i Maksimin Daja. Maksencije pokreće rat protiv Konstantina I. 312. godine u okolici Rima na rijeci Tiber, na Milvijskom mostu. To će postati jedna od najpoznatijih bitaka u rimskoj povijesti, zbog Konstantinove izjave nakon bitke da je za svoju pobjedu zahvalio Bogu kršćana. Prema Laktanciju, noć prije bitke Konstantin je sanjao da treba staviti znak Krista (monogram *HI-RO, XP*) na štitove vojnika što je i učinio i dobio bitku. Od tog trenutka povjerovao je u moć kršćanskog Boga. Drugi izvor, Euzebije u svome panegiriku *Vita Constantini* odnosno Konstantinov život piše da je Konstantin tražio Kristovu pomoć bojeći se okultnih moći Maksencija. Dan prije bitke navodno je vidio križ od svjetlosti na nebu i riječi *Hoc signo victor eris*, ili u nekim prijevodima s grčkog na latinski jezik *In hoc signo vinces* ili „Ovim ćeš znakom pobijediti“. U bitci se Maksencije utopio, a Euzebije tu sudbinu povezuje s onom faraona i egipatske vojske u biblijskoj priči o

¹⁰⁵ Meijer 2004., 109-113.

¹⁰⁶ Meijer 2004., 114.

Mojsiju koji razdvaja Crveno More. Za Euzebija iz Cezareje, Konstantin predstavlja Mojsija, izbavitelja kršćana iz ropstva poganstva.¹⁰⁷

Sada Konstantin vlada zapadom, a Maksimin Daja i Maksencijev nasljednik Licinije istokom. Maksimin Daja, car ilirskoga porijekla, vlada carstvom od 305. godine i do 313. postaje snažan progonitelj kršćana. Poetični Laktancije i Euzebije pišu da je u bitci kod Hadrijanopola u Trakiji iste godine Bog stao na stranu Licinija i pomogao mu poraziti Maksimina Daju koji se po porazu pokušao najprije otrovati, a zatim u mukama udarati glavom o zid dok mu oči nisu ispale. U tom je trenutku slijepi car ugledao Krista i pokajao se, no nije poput Galerija deificiran od strane Konstantina.¹⁰⁸

Do 313. godine, ostala su dva vladara: Konstantin I., sada nakon bitke na Milvijskom mostu nazivan i Veliki na zapadu i Licinije na istoku. Ta je godina značajna i zbog Milanskoga edikta kojim kršćanstvo postaje službena religija Rimskoga Carstva, a progoni su zaustavljeni. Licinije se toj odredbi protivio, a uz to je želio svoga sina postaviti za suvladara, što je Konstantin odbio, što pak je rezultiralo nekolicinom bitaka. Kompromisno rješenje bilo je da istoimeni Licinijev sin bude suvladar svome ocu, a Konstantinov sin Basijan svome. Konstantin je vodio nekoliko uspješnih vojnih pohoda na Sarmaćane u Trakiji do 321. godine što je za Licinija predstavljalo preveliko miješanje u njegovu politiku i zadiranje Konstantina na njegov teritorij. Započeo je rat protiv njega. 324. godine Konstantin je konačno porazio Licinija u bitci kod Krizopolisa u Bitiniji, ujedinio dvije polovice Rimskog Carstva i proglasio se jedinim augustom, a Licinija je dao pogubiti.¹⁰⁹

Na području grada Komarna u Mađarskoj gdje se smjestio lokalitet *Brigetio* pronađena je *epistula* careva Konstantina i Licinija kojom daju mnoge vojne povlastice tamošnjem stanovništvu. Primateelj pisma je Flavije Dalmacije, poznat pod nadimkom Cenzor, polubrat cara Konstantina. Iako izričito spominju baš ove postrojbe, vjerojatnost je velika da su vojnici diljem Carstva primili slične poslanice. Jedna je pronađena u današnjoj Bugarskoj. Ova brončana ploča sadrži izraze brige za dobrobit vojske, a carevi

¹⁰⁷ Ibid., 117-119.; Euzebije iz Cezareje, *Life of Constantine* vol.I, prev. na engl. A. Cameron, S. Hall, Oxford: Clarendon Press, 1999.

¹⁰⁸ Meijer 2004., 119.

¹⁰⁹ Meijer 2004., 120-121.

im nude velikodušne privilegije poput izuzeća od poreza, povoljnije uvjete za otpust iz vojske nakon 24 godine službe. Naime, 311. godine Konstantin i Licinije pripremaju se za građanski rat protiv Maksimina Daje i Maksencija, pa je apsolutna lojalnost vojnika bila presudna, bez obzira na cijenu. Po smrti Licinija i Maksimina, njihova su imena uklonjena s natpisa.¹¹⁰ Slijedi transkript natpisa:

Imp(erator) Caes(ar) Fla(vius) Val(erius) Constantinus P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) VII imp(erator) VI co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(s)(ul) et / Imp(erator) Caes(ar) Val(erius) [[Lici(nianus) Licinius]] P(ius) F(elix) In(victus) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tri(bunicia) p(otestate) IIII imp(erator) III co(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) p(ro)co(n)s(ul) // Exempl(um) sacra(rum) litterarum / ave Dalmati carissime nobis / cum in omnibus pro devotione ac laboribus suis militum nostrorum commodi(i)s / adque utilitatibus semper consultum esse cupiamus in hoc etiam dispo/sitionum nostrarum provisione eiusdem militibus nostris consulendum / esse credidimus Dalmati carissime unde intuentes labores eorundem mili/tum nostr(or)um quos pro rei pub(licae) statu et commodi(i)s adsiduis discursibus sustinent / providendum ac disponendum esse credidimus ut et militiae suae tempore iucundis laborum / suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos(t) militiam qui{a}eto otio et congrua securitate / potiantur itaque devotioni tuae significandum esse credidimus ut idem milites nostri militiae quidem / suae tempore quinque{m} capita iuxta statutum nostrum ex censu adque a pr(a)estationibus sollemnibus / annonariae pensitationis excusent eademque immunia habeant adque cum completis stipendiis legitimis / honestam missionem idem fuerint consecuti sed {h}ii qu(i) licet pos<t=D> viginti stipendia ad(a)equae honestam missionem / adepti fuerint ab annonario titulo duo kapita excusent id est tam suum quam etiam uxoris suae si quis forte ex pr(o)eli(o) / vulnere causarius fuerit effectus etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem / fuerit consecutus ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pert(i)n<e=I>at ita ut suum et ux{s}oris / suae kaput excuset adque ut omni modo tam quietis suae securitati quam etiam commodi(i)s con/sultum provisionis

¹¹⁰ B. Campbell, *The Roman army, 31 BC-AD 337*, Routledge, 1994, 241-243.

nostrae beneficio idem milites gratulentur licet eiusmodi antehac
con/suetudo fuerit ut plurimi homines simul honestam missionem a duce
perciperent penes / act(u)arium missoria permanente exempla sibi singuli quique
exciperent tamen volu/mus ut cum vel honestam vel ca(u)sariam sicuti supra
dictum est missionem milites consecun/tur singuli quique specialem a duce in
personam suam accipiant missionem quo probatione / veritatis ac fidei apud (!)
permanente securitate stabili a<c=T> firmissima perfruantur pervidet / sane
dicatio tua eos qui d<e=I>licti sui gratia dimittuntur ad beneficium legis eiusdem
pertinere / non posse cum utriusque rei ratione(m) haberi oporteat ac vitae
probabilis instituta adqu{a}e / honestam missionem sed et merit[a m]ilitiae
pr(a)emia a nobis condigna percipere conve(ni)at ut et / eiusdem indulgentiae
nostrae beneficio perpetuo idem milites perpetuo perfruantur / ac sempiterna
dispositionis nostrae provisio obtineat firmitatem volumus teno/rem huius
indulgentiae nostrae descri<p=B>tum per singula qu(a)equae castra apud signa
in ta/bula aerea consecrari quo tam legionarii milites quam etiam equites in
vexillationi/bus constituti I<l=N>lyriciani sicuti simil<e=I>s labor<e=I>s
militiae suae sustinent ita / etiam provisionis nostrae similibus commodi(i)s
perfruantur et manu divina / vale Dalmati carissime nobis / divo Maximiano VIII
[[et d(omino) n(ostro) Maximino]] / [[Aug(usto) iterum]] cons(sulibus) / IIII Idus
Iunias Serdica



Slika 27.: Poslanica Konstantina i Licinija - nalazište: Komarno (antički *Brigetio*), dimenzije: visina 78 cm, širina 68 cm, datum nastanka: 311. godine, mjesto čuvanja: Komarno – Muzej „György Klapka“

3.10. Konstantinovi nasljednici i njihovi suvremenici

Po smrti Konstantina Velikog 337. godine prijestolje je ostalo prazno. Car je imao tri sina, pa je vojska u Panoniji odlučila postaviti svu trojicu na čelo pojedinih provincija: najstariji Konstantin II. dobio je vlast u Galiji, Britaniji i Hispaniji, Konstancije II. na istoku, a mladi Konstans na jugu u pokrajinama Ilirika, Afrike i u matici carstva. Konstantin II. smatrao je da kao najstariji treba imati Rim pod svojom kontrolom, pa je izbio sukob 340. godine u okolini Akvileje. Moćna Konstansova vojska porazila je Konstantina II., a njegovo su tijelo kao što je za neuspješne uzurpatore bio običaj masakrirali i bacili ga u rijeku Alsu.¹¹¹

Konstans i Konstancije sada su vladali Carstvom podijeljenim na dva dijela. Imali su mnoge nesuglasice. Recimo, Konstancije je bio pobornik arijanizma, a Konstans je priznavao samo nicejsko vjerovanje. Zatim, Konstans u kojega je narod na početku vjerovao da će doseći očevu slavu uveo je mnoge nove poreze, a državničke službe prodavale su se aukcijom. To se posebno nije svidjelo generalu Magnenciju koji se uz

¹¹¹ Meijer 2004., 117-131.

pomoć i podršku prvenstveno galske vojske sukobljava s Konstansom i ubija ga ili prisiljava na samoubojstvo 350. godine.¹¹²

Ubrzo Magnencije sa svojom moćnom vojskom postaje priznati car u provincijama na tlu Italije, Hispanije, Galije i Afrike. Vojska u Panoniji pak priznaje generala Vitranija kao svoga cara, međutim Konstancije s njim postiže dogovor i preuzima carske dužnosti od njega nakon Vitranijeva odstupanja. 351. godine Konstancije proglašava rat protiv Magnencija, ubojice svoga brata i uzurpatora. Prvi se sukob dogodio u okolici Murse, na ušću rijeke Drave u Dunav te godine, a već dvije nakon Magnencije doživljava konačni pad kod Mons Seleucusa na rijeci Iziri. Konstanciju su pomagale germanske pomoćne snage dok su na Magnencijevoj preostale galske. Ta je bitka završila Konstancijevom pobjedom, a Magnencije se povukao u Lugdunum gdje su se njegovi vojnici pobunili te ga zarobili kako bi pokušali dobiti pomilovanje od Konstancija. Magnencije je prvo ubio svoju majku, prijatelje i članove obitelji pa se i sam ubio mačem. Njegovo tijelo je odneseno Konstanciju, koji je Magnenciju dao odsjeći glavu i pobjedonosno je paradirao oko vojnog tabora njegovom glavom na koplju kao uvjerljivim znakom da je on sada jedini car. Vladao je do 360. godine.¹¹³

4. Pojave srodne *damnatio memoriae* od srednjega vijeka do danas

Iako je prema svemu navedenom u prethodnim poglavljima *damnatio memoriae* praksa koju najviše povezujemo s Rimskim Carstvom i carevima, ne možemo reći da je prestala, čak ni do danas, stoga je ovdje opisano nekoliko istaknutih primjera. Kako su u vrijeme Carstva učestalo stradavale kršćanske crkve i simboli, sada je bilo vrijeme da se okrene priča i do kraja slome simboli poganstva, pod snažnom podrškom careva, izuzev iznimaka. Već su kršćani u vrijeme Konstantina I. i Milanskog edikta 313. godine počeli s rušenjem ili prenamjenom hramova u kršćanske crkve, a Konstancije II., Konstantinov sin zabranio je žrtve bogovima pod prijetnjom smrtne kazne. Protu-pogansku politiku vodili su i Gracijan, Valentinijan II. i Teodozije koji 380. godine izdaju *Cunctos Populos*, proglas kojim nicejski oblik kršćanstva postaje službena religija u Carstvu. Istim su

¹¹² Meijer 2004., 117-131.

¹¹³ Meijer 2004., 125-131.

ediktom arijanske kršćane¹¹⁴ proglasili hereticima, a sljedećih godina nizom novih propisa naređuju spaljivanje arijanskih i drugih djela koja se ne slažu s naukom nicejskog kršćanstva. Govoreći o kršćanima, mnogi su protestantski reformatori tijekom srednjega vijeka bili gonjeni ili čak ubijani zbog svojih praksi i vjerovanja koja su se kosila s centralnim, katoličkim: primjer su John Wycliffe u 14. stoljeću u Engleskoj¹¹⁵ koji je poricao papinsku vlast i učio da je Biblija dovoljna za spasenje i Jan Hus u 15. stoljeću u Češkoj¹¹⁶ koji se bunio protiv razuzdanosti klera, a kad se pobunio i protiv supremacije pape spaljen je na lomači. Bila je to jedna od tipičnih kazni rimske inkvizicije za vještice i heretike, dopuštena čak i od strane papâ.

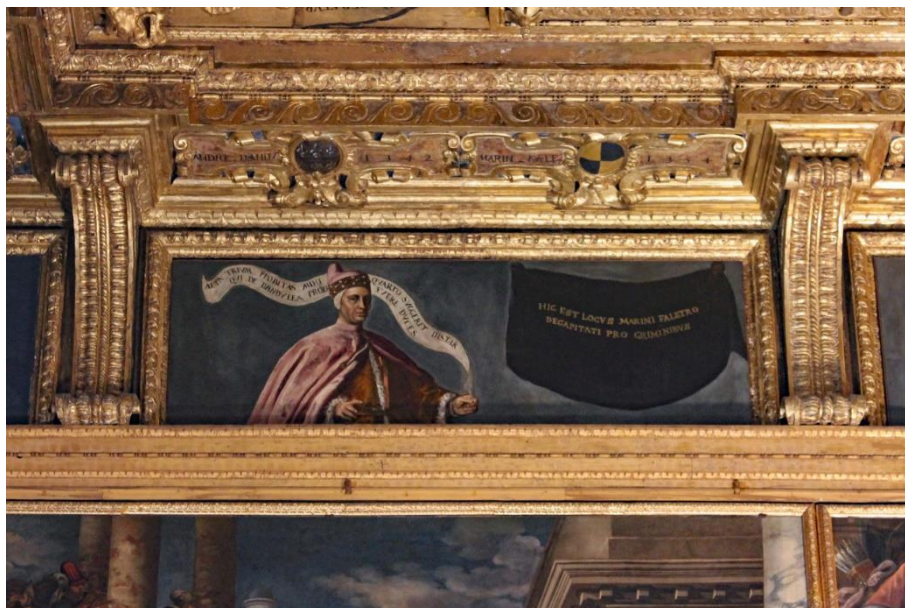
Nije se primjenjivala samo religijom motivirana *damnatio*, već i svjetovna. Kao i u vrijeme Rimskoga Carstva, puč nije bio poželjan. Nakon što je u Veneciji Marino Faliero svrgnuo dužda Andreu Dandolo, vlast mu je potrajala samo nekoliko mjeseci. 1355. godine odrubljena mu je glava, tijelo mutilirano, a preostali su urotnici obješeni i izvješeni na zidovima Duždove palače kao prijetnja i upozorenje potencijalnim podržateljima dužda Faliera. Portret svakoga dužda nalazi se u dvorani Velikoga vijeća, no na mjestu njegovoga samo je natpis na naslikanoj crnoj podlozi u obliku zastave: *Hic est locus Marini Faletro decapitati pro criminibus*, odnosno „ovo je mjesto za Marina Faliera, kojem je zbog zločina odrubljena glava.“ O njemu je pisao engleski pjesnik i lord George Gordon Byron.¹¹⁷

¹¹⁴ Arijanizam (arijanstvo) = kršćanska hereza proizašla iz ideje svećenika Arija iz Aleksandrije koji živi u vrijeme cara Konstantina I.. Prema njihovu vjerovanju Sin Božji (Krist, Logos) nije istobitan s Ocem, i nema božansku narav, već samo ljudsku. Nicejsko vjerovanje tvrdi da je Sin istovjetan s Ocem, Bog i čovjek, i kao takvo je temelj i današnjega katoličkoga nauka.

¹¹⁵ Više: Wycliffe, John. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristup: 17. veljače 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66418>>.

¹¹⁶ Više: Hus, Jan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristup: 17. veljače 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26730>>.

¹¹⁷ Više: Faliero, Marino. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristup: 17. veljače 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18905>>.



Slika 28.: „Ovo je mjesto za Marina Faliera, kojem je zbog zločina odrubljena glava“

U moderno doba, obično su totalitarni režimi provodili ovako drastične mjere protiv svojih protivnika ili pojedinaca koji su proglašeni izdajnicima diktature. U Kini je zagovaratelj reformi unutar Komunističke stranke i podržavatelj studentskih prosvjeda 1989. godine na trgu Tiananmen¹¹⁸ koji su završili masakrom Zhao Ziyang zatvoren na tridesetak godina dug kućni pritvor, a djela su mu cenzurirana i nedostupna i danas.¹¹⁹ Adolf Hitler u Noći dugih noževa 1934. godine ovako je kaznio brojne svoje donedavne kolege.¹²⁰ Mussolini je imao svojih pokušaja, ali najsustavniji je bio Staljin. Osim što je prognao tisuće ljudi u sibirske gulage, dao je retuširati više od 250 000 fotografija koje prikazuju izdajnike SSSR-a poput Lava Trockog i Nikolaja Ježova, tj. ukloniti ih sa fotografija.¹²¹ U Iraku su uklonjene statue Saddama Husseina, u Libiji Moamera Gaddafija, u SAD-u je uklonjeno mnoštvo statua i simbola koji podsjećaju na vlast konfederata na jugu. Mnogi aktivisti za građanska prava tvrdili su da su strukture

¹¹⁸ Više: <https://povijest.hr/istaknuto/krvava-obljetnica-gusenja-prosvjeda-na-tiananmenu/>, pristup: 27. kolovoza 2022.

¹¹⁹ B. Gerard, *Damnatio Memoriae in China: Zhao Ziyang Is Laid to Rest*, thediplomat.com. The Diplomat. Pristup: 17. veljače 2023.

¹²⁰ Više: <https://povijest.hr/nadanasnjidan/noc-dugih-nozeva-u-nacistickoj-njemackoj-1934/>, pristup: 17. veljače 2023.

¹²¹ Više: <https://hr.rbth.com/povijest/82712-kako-je-staljinov-propagandni-stroj-brisao-ljude-s-fotografija>, pristup: 17. veljače 2023.

rasističke i uvredljive jer odaju počast vođama koji su odobrivali, promicali i borili se za ropstvo. Imena trgova i ulica koji su nosili imena poput Ulica Roberta E. Leeja promijenjena su.¹²² Slično se 2017. godine dogodilo i u Hrvatskoj gdje je na inicijativu građana promijenjen naziv jednoga od najpoznatijih zagrebačkih trgova iz Trg maršala Tita u Trg Republike Hrvatske.

¹²² G. Beiner, *When monuments fall: the significance of decommemorating*, 2021.

Zaključak

Damnatio memoriae pojam je koji možemo susresti ako govorimo o promjeni nepovoljne vlasti nekom novom, u koju čvrsto vjerujemo da će nam donijeti promjene koje čekamo. Taj latinski izraz redovito se koristi u vezi s rimskim svijetom kako bi objasnio niz procesa i fenomena usmjerenih na potiskivanje ili manipuliranje sjećanjem na prethodni režim, osobu, cara, pojavu. Pri proučavanju *damnationes* važno je prvo reći da izraz, usprkos nazivu, nije antički već suvremeni pojam korišten za pojave koje pak potječu iz vremena prije same Antike. To je jedan od razloga zašto ga nije lako objasniti. Drugi je taj da *damnatio memoriae* zapravo nije jedan proces. To je krovni pojam koji opisuje niz fenomena, kazni i sankcija, bilo službenih bilo neslužbenih. Cilj navedenoga nije da sjećanje na neku osobu prestane postojati – jer da jest, ne bi se spomenici ostavljali na vidjelu – već slamanje dobre reputacije prethodnika i propaganda za sljedbenika. Diljem Carstva navedeno možemo pratiti na svim vrstama arheoloških spomenika, od novca, do statua, do natpisa. Isto vrijedi i za Panoniju, gdje se prvi ovakvi nalazi pojavljuju od razdoblja cara Domicijana, a prevladavaju u natpisima i statuama u kamenu i bronci. Ipak, kako je interes za proučavanje navedenoga prilično svjež, a znanstvena literatura tek je nedavno *damnatio memoriae* prepoznala kao važnu fokalnu točku, tek dolazi vrijeme kad će se namjerno oštećivanoj kulturnoj ostavštini Rimljana pridati važnost kakvu ima neoštećena i cjelovita. Starija literatura i baze podataka (pogotovo numizmatičke) rijetko se bave ovakvim nalazima.

Popis slika

Slika 1.: prikaz Hatšepsut uklonjen je iz hrama u Karnaku u vrijeme vladavine Tutmozisa III. (preuzeto s: <https://www.flickr.com/photos/36113180@N00/with/4376968353/>, pristup: 6. kolovoza 2022.)

Slika 2.: Brončana glava koja se pripisuje Sargonu, prvom vladaru Akada, za koju se pretpostavlja da su je oštetili Medijci (preuzeto s: <https://www.britannica.com/biography/Sargon>, pristup: 6. kolovoza 2022.)

Slika 3.: Statua Julije Akvilije Severe (preuzeto s: https://www.wikidata.org/wiki/Q242457#/media/File:J._Aquila_Severa.JPG, pristup: 27. kolovoza 2022.)

Slika 4.: Neron kao Apolon na brončanom asu (preuzeto s: https://www.vcoins.com/en/stores/romae_aeternae_numismatics/136/product/nero_ae_a_s_damnatio_memoriae_playing_lyre_extremely_rare_damnation_of_memory/539857/Default.aspx, pristup: 27. kolovoza 2022.)

Slika 5.: Severanski tondo (preuzeto s: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_family_of_Septimius_Severus_-_Altes_Museum_-_Berlin_-_Germany_2017.jpg, pristup: 27. kolovoza 2022.)

Slika 6.: Natpis iz Pozzuolija sa izbrisanim imenom cara Domicijana, te panel s reljefom u čast Trajanu s njegove druge strane (preuzeto s: <https://www.penn.museum/blog/collection/125th-anniversary-object-of-the-day/puteoli-marble-block-object-of-the-day-62/>, pristup: 27. kolovoza 2022.)

Slika 7.: Vetonijanova stela s koje je uklonjeno Domicijanovo ime. (preuzeto s: https://commons.wikimedia.org/wiki/Corpus_Inscriptionum_Latinarum,_Vol_III,_04000_-_04999, pristup: 16. veljače 2023.)

Slika 8.: Natpis iz Savarije s kojega je uklonjeno Domicijanovo ime. (preuzeto s: <http://lupa.at/7947>, pristup 16. veljače 2023.)

Slika 9.: Komod-Herkul iz Murse (preuzeto s: <http://lupa.at/5257?query=1763370556>, pristup: 17. veljače 2023.)

Slika 10.: natpis iz Intercise s kojega je uklonjeno Komodovo ime (preuzeto s: <http://lupa.at/9767>, pristup: 10. veljače 2023.)

Slika 11.: Oltar s posvetom Vagdaevercustis (preuzeto s: <http://lupa.at/5178>, 10. veljače 2023.)

Slika 12.: Oltar s posvetom božanstvima Dunava i Drave i bočna strana s vrčem (preuzeto s: <http://lupa.at/5260>, pristup: 11. veljače 2023.)

Slika 13.: Reljef s natpisom iz Varaždinskih Toplica (preuzeto iz: D. Kušan Špalj, *Aquae Iasae–nova otkrića u rimskom svetištu–s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 50.1, 2017., 255-308.)

Slika 14.: Oltar s posvetom Jupiteru s izbrisanim Getinim imenom (preuzeto s: <http://lupa.at/5771>, pristup: 16. srpnja 2022.)

Slika 15.: Mitraistički natpis bez Getina imena (preuzeto s: <http://lupa.at/9332>: pristup: 16. veljače 2023.)

Slika 16.: Ulomak graditeljskog natpisa za sinagogu u Mursi (preuzeto s: <http://lupa.at/5685>, pristup: 17. veljače 2023.)

Slika 17.: baza za kip s posvetom carici Plautilli (preuzeto s: <http://lupa.at/13808>, pristup: 10. veljače 2023.)

Slika 18.: Mramorna glava carice iz Murse (preuzeto iz: M. Buzov, *Javni spomenici u antici* u: B. Pejković (ur.), *Skulptura na otvorenom*, 2003., 180.)

Slika 19.: Brončana glava Severa Aleksandra (preuzeto s: <http://lupa.at/19925>, pristup: 16. srpnja 2022.)

Slika 20.: Votivna ara posvećena bogu Jupiteru Teutanusu s prikazima Fortune i Viktorije (preuzeto s: <http://lupa.at/5772>, pristup: 16. srpnja 2022.)

Slika 21.: Oltar posvećen Herkulu s imenima Severa Aleksandra i Julije Mameje (preuzeto s: <http://lupa.at/9711>, pristup: 10. veljače 2023.)

Slika 22.: Natpis iz Intercise koji govori o židovskoj općini u vrijeme Severa Aleksandra i Julije Mameje (preuzeto s: <http://lupa.at/8051>, pristup: 10. veljače 2023.)

Slika 23.: Miljokaz iz Komarna s uklonjenim imenima Pupijena i Balbina – (preuzeto s: <http://lupa.at/12630>, pristup: 17. veljače 2023.)

Slika 24.: Votivna ara posvećena bogovima, božicama i genijima mjesta podignuta u čast cara Galijena (preuzeto s: <http://lupa.at/9596>, pristup: 16. srpnja 2022.)

Slika 25.: Votivna ara posvećena geniju cara podignuta u čast cara Galijena (preuzeto s: <http://lupa.at/9727>, pristup: 17. veljače 2023.)

Slika 26.: Natpis na oltaru posvećenom bogu Marsu podignutom za zdravlje i sigurnost cara Karina (preuzeto s: <http://lupa.at/5165>, pristup: 10. veljače 2023.)

Slika 27.: Poslanica Konstantina i Licinija (preuzeto s: [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$AE_1937_00158_1.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$AE_1937_00158_1.jpg), pristup: 16. veljače 2023.)

Slika 28.: „Ovo je mjesto za Marina Faliera, kojem je zbog zločina odrubljena glava“ (preuzeto s: <https://echiromani.tumblr.com/post/173581099780/in-the-sala-del-maggior-consiglio-there-is-a>, pristup 27. kolovoza 2022.)

Popis kratica

CIL III

Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. III

EDCS

Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby

HJP

Hrvatski jezični portal, <https://hjp.znanje.hr/>

Loeb

Loeb Classical Library

NH

Historia Naturalis

RIC

Roman Imperial Coinage

RPC

Roman Provincial Coinage

SHA

Scriptores Historiae Augustae

Popis izvora

Apijan, prev. na engl. H. White

Apijan, prev. na engl. H. White, *Appian: Roman History – vol. 6: Illyricum*, William Heinemann Ltd.; Harvard University Press, 1913.

Apolonije Rođanin, prev. na engl. R. C. Seaton

Apolonije Rođanin, prev. na engl. R. C. Seaton, *Argonautics*, Loeb, 1990.

Beda Časni

- Beda Časni, prev. na engl. P. L. Migne, *Bedae Opera Omnia XCIV*, Koln 1612.
- Dion Kasije, prev. na engl. E. Cary
- Dion Kasije, prev. na engl. E. Cary, *Roman History*, Loeb, Harvard University Press, 1914-1927.
- Dionizije iz Halikarnasa, prev. na engl. E. Cary
- Dionizije iz Halikarnasa, prev. na engl. E. Cary, *Antiquitates Romanae*, Harvard University Press, 1937-1950.
- Euzebije iz Cezareje, prev. na engl. A. Cameron
- Euzebije iz Cezareje, prev. na engl. A. Cameron, *Life of Constantine vol.I*, Oxford: Clarendon Press, 1999.
- Herodijan, prev. na engl. C. R. Whittaker
- Herodijan, prev. na engl. C. R. Whittaker, *Historia Romana* vol. I (I-IV), Loeb Classical Library, Heinemann, 1969.
- Lampiridije, prev. na engl. D. Magie
- Lampiridije, *Vita Commodi Antonini* u: *SHA, Historia Augusta*, prev. na engl. D. Magie, *Historia Augusta*, Loeb, 1924-1932.
- Lukan, prev. na engl. E. Fantham
- Lukan, prev. na engl. E. Fantham. *De bello civili* Cambridge University Press, 1992.
- Plinije Mlađi, prev. na engl. P. G. Walsh
- Plinije Mlađi, prev. na engl. P. G. Walsh, *Epistulae – The Complete Letters*, Oxford University Press, 2006.
- Plinije Mlađi, prev. na engl. B. Radice
- Plinije Mlađi, prev. na engl. B. Radice, *Panegyricus*, Loeb, London, 1969.
- Plinije Stariji, prev. na engl. H. Rackham

- Plinije Stariji, prev. na engl. H. Rackham, *Historia Naturalis*, Loeb, 1961.
- Plutarh, prev. na engl. F. C. Babbitt
- Plutarh, prev. na engl. F. C. Babbitt, *Plutarch's Moralia*, Loeb, 1936.
- Plutah, prev. na engl. B. Perrin
- Plutarh, prev. na engl. B. Perrin, *The Parallel Lives*, Loeb, 1914-1919.
- Polibije, prev. na engl. W. R. Paton
- Polibije, prev. na engl. W. R. Paton, *The Complete Histories*, Neeland Media LLC, 2010.
- SHA, prev. na engl. D. Magie
- SHA, prev. na engl. D. Magie, *Historia Augusta*, Loeb, 1924-1932.
- Strabon, prev. na engl. D. W. Roller
- Strabon, prev. na engl. D. W. Roller, *The Geography of Strabo: An English translation, with introduction and notes*, Cambridge University Press, 2014.
- Svetonije, prev. N. Šop
- Svetonije, prev. N. Šop, *Dvanaest rimskih careva*, IBI, 1956.
- Tacit, prev. A. J. Woodman
- Tacit, prev. na engl. A. J. Woodman, *The Annales*, Hackett Pub Co Inc., 2004.
- Tertulijan, prev. na engl. F. Oehler
- F. Oehler, J. E. B. Mayor (ur.), *Q. Septimi Florentis Tertulliani Apologeticus: The Text of Oehler, Annotated, with an Introduction*, Cambridge University Press, 2012.
- Tit Livije, prev. A. De Selincourt, S. Oakley
- Tit Livije, prev. na engl. A. De Selincourt, S. Oakley, *Livy: The Early History of Rome, Books I-V*, Penguin Classics, 2002.
- Tit Livije, prev. B. Radice, R. M. Ogilvie

Tit Livije, prev. na engl. B. Radice, R. M. Ogilvie, *Rome and Italy: Books VI-X of the History of Rome from its Foundation*, Penguin Classics, 1982.

Popis literature

Amandry 1992-2015

M. Amandry et al. *Roman Provincial Coinage*, British Museum Press, 1992-2015.

Beiner 2021

G. Beiner, *When monuments fall: the significance of decommemorating*, 2021.

Bodel 2001

J. P. Bodel, u *Epigraphic evidence: ancient history from inscriptions*, Psychology Press, 2001.

Bodel 2010

J. P. Bodel, ur. A. Barchiesi, W. Scheidel, *The Oxford Handbook of Roman Studies*, 2010

Bond 2011.

S. E. Bond, *Erasing the face of history*, New York Times 14, 2011, <https://www.nytimes.com/2011/05/15/opinion/15bond.html> (8. srpnja 2022.)

Bundrick 2000

S. D. Bundrick, *From Caligula to Constantine: Tyranny & Transformation in Roman Portraiture*, Michael C. Carlos Museum, 2000.

Buzov 2003

M. Buzov, *Javni spomenici u antici* u: B. Pejković (ur.), *Skulptura na otvorenom*, 2003., 180.

Buzov 2008

M. Buzov, *Plautilla, sudbina jedne princeze*, *Archaeologia Adriatica* 2.2, 2008., 473-488.

Bruun 2015

C. Bruun, *Senators and equites: Prosopography* u: C. Bruun i J. Edmondson (ur.), *Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford, 2015, 202-226.

Calomino 2020

D. Calomino, *The Other Side of damnatio memoriae: Erasing Memory to Assert Loyalty and Identity in the Roman Empire* u: Ø. Fuglerud, K. Larsen, M. Prusac-Lindhagen (ur.), *Negotiating Memory from the Romans to the Twenty-First Century*, Routledge, 2020., 23-43.

Campbell 1994

B. Campbell, *The Roman army, 31 BC-AD 337*, Routledge, 1994.

Canter 1930

H. V. Canter, *The Venerable Bede and the Colosseum*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association Vol. 61., Johns Hopkins University Press, American Philological Association, 1930.

Carroll 2011

P. M. Carroll, *Memoria and Damnatio Memoriae. Preserving and erasing identities in Roman funerary commemoration* u: P. M. Carroll, J. Rempel (ur.), *Living through the Dead: Burial and commemoration in the Classical world*, Studies in Funerary Archaeology, 5. Oxbow, Oxford, 2011., 65-90.

Davis, Chopra 2020

M. Davis, S. Chopra, *Damnatio Memoriae: On Facing, Not Forgetting, Our Past*, Discentes, 2020, (preuzeto s: <https://web.sas.upenn.edu/discentes/2020/08/21/damnatio-memoriae-on-facing-not-forgetting-our-past/>, pristup 8. srpnja 2022.

Fisković 2007

I. Fisković, *O primjerima «damnatio memoriae» iz hrvatske baštine*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24, 2007., 481-498.

Harrison 1990

E. B. Harrison, *Repair, Reuse, and Reworking of Ancient Greek Sculpture Marble*. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture, Malibu 1990., 163-184.

Hostein 2004

Hostein, Antony. *Monnaie et Damnatio memoriae: Problèmes méthodologiques (Ier-IVe siècle après J-C.)*, Cahiers du Centre Gustave Glotz, 2004., 219-236.

Kovács 2004

P. Kovács, *The late Roman army in Pannonia*, Acta Antiqua 44, br. 1, 2004., 115-122.

Kovács 2008

P. Kovács, *Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia*, Sylloge epigraphica Barcinonensis, 2008., 125-138.

Flower 2006

H. I. Flower, *The Art of Forgetting: Disgrace & Oblivion in Roman Political Culture*, University of North Carolina Press 2006.

Fuglerud, Larsen, Prusac-Lindhagen 2020

Ø. Fuglerud, K. Larsen, M. Prusac-Lindhagen (ur.), *Negotiating Memory from the Romans to the Twenty-First Century*, 2020.

Fülep 1966

F. Fülep, *New Remarks on the question of the Jewish Synagogue at Intercisa*, Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 18, 1966., 93-98.

Guštin et al. 1984

M. Guštin, D. Božič, L. Bakarić, *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Narodni muzej Ljubljana i Arheološki muzej Zagreb, 1984.

Hornblower et al. 2012

S. Hornblower, A. Spawforth, E. Eidinow (ur.), *The Oxford classical dictionary*, Oxford University Press, 2012.

Kleiner 1992

D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, Yale publications in the history of art, Yale University Press, 1992.

Letta 1981

C. Letta, *Il ritratto di Severo Alessandro da Carnuntum e la legazione pannonica di Cassio Dione*, *prospettiva* 25, 1981., 43-45.

Łuć 2020

I. Łuć, *Emperor Commodus' Bellum desertorum*, *Res Historica* 49, 2020., 61-95.

Margetić 2010

D. Margetić, *Antoninijani Julijana Panonskoga*, *Numizmatičke Vijesti* 52.63, 2010., 10-38.

Marković 2004

M. Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2004

Matingly et al. 1923-1981

H. Matingly et al., *The Roman Imperial Coinage*, 9 vol., London, 1923-1981.

Meijer 2004

F. Meijer, *Emperors don't die in bed*, Routledge, 2004.

Miles 1999

R. Miles (ur.), *Constructing Identity in Late Antiquity*, London, 1999.

Mócsy 1974

A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia - A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974.

Neumann, Beck 1986

G. Neumann, H. Beck, *Germani cisrhenani—die Aussage der Namen*, u: H. Beck (ur.), *Germanenprobleme in heutiger Sicht*, Vol. 1., Walter de Gruyter, 2013., 107-129.

Omissi 2016

A. Omissi, *Damnatio memoriae or creatio memoriae? Memory sanctions as creative processes in the fourth century AD*, *The Cambridge Classical Journal* 62, 2016, 170-199.

Paschke 2006

B. Paschke, *The Roman ad bestias Execution as a Possible Historical Background for 1 Peter 5.8*, *Journal for the Study of the New Testament* 28 (4), 2006., 489.–500.

Pinterović 1965

D. Pinterović, *Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga?*, *Osječki zbornik*, vol. 9-10., br. 20, 1965., 61-75.

Pinterović 1978

D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, *Osijek*, 1978., 61.

Pollini, Storage 2010

J. Pollini, W. Storage, *Recutting Roman Portraits: Problems in Interpretation and the New Technology in Finding Possible Solutions*, *Memoirs of the American Academy in Rome* 55, 2010., 23-44.

Roehrig, Dreyfus, Keller ur. 2005

C. H. Roehrig, R. Dreyfus, C. A. Keller, (ur.) *Hatshepsut, from queen to Pharaoh*, *Metropolitan museum of art*, 2005.

Sandys 1919

Sir J. E. Sandys, *Latin epigraphy: An introduction to the study of Latin inscriptions*, University Press 1919.

Schreiter et al. 1689

C. Schreiter, J. G. von Diessendorff, S. G. Schuman, *Dissertationem juridicam de damnatione memoriae, praescitu superiorum, in florentissima Philurea*, typis Christophori Fleischneri, 1689.

Selem 1976

P. Selem, *Mithrin kult u Panoniji*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 8.1, 1976., 5-63.

Stewart 1999

P. Stewart, *The Destruction of Statues in Late Antiquity*, u: R. Miles (ur.), *Constructing Identity in Late Antiquity*, London, 1999.

Szabó 2022

C. Szabó, *Spaces of Reinvented Religious Traditions in the Danubian Provinces* u: ur. De Gruyter, *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean*, 2022., 691-706.

Špalj 2017

D. Kušan Špalj, *Aquae Iasae—nova otkrića u rimskom svetištu—s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 50.1, 2017., 255-308.

Varner 2004

E. Varner, *Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*, Brill, 2004.

Sažetak i ključne riječi

Ovaj rad bavi se najprije samim pojmom *damnatio memoriae*. Definira ga, uz naglasak na dvije činjenice: prvo – to je fenomen koji najčešće vežemo uz Rimsko Carstvo iako je sam naziv moderan, a drugo – nije to jedan fenomen, već zajednički pojam za čitav niz sankcija kojima je cilj rušenje reputacije neke osobe ili režima. Kao takvog, moguće ga je pratiti od prapovijesti do danas. Nadalje, rad donosi pregled careva i njihovih suvremenika koje su snašle sankcije i čija reputacija je u našim očima negativna te objašnjava razloge zbog kojih je tome tako. Zatim, donosi kratku povijest provincije Panonije, i ono najvažnije, pregled od nekoliko desetaka nalaza koji su pronađeni u Panoniji (odnosno Panonijama), a potvrda su sustavne *damnatio memoriae* pojedinih careva, njihovih obitelji i suvremenika. Prvenstveno se ovdje radi o natpisima te brončanim i kamenim skulpturama. Rad završava pregledom modernih, a srodnih fenomena od poslijeantičkog razdoblja do danas.

Damnatio memoriae – Panonija – Rimsko Carstvo – sankcije sjećanja

Abstract and key words

This thesis first deals with the term *damnatio memoriae* itself. It defines it, with an emphasis on two facts: first - it is a phenomenon that is most often associated with the Roman Empire, even though the name itself is much more recent, and second - it is not a single phenomenon, but an umbrella term for a series of sanctions aimed at tarnishing the reputation of a person or an entire regime. As such, it can be traced from prehistory to the present day. Furthermore, the paper provides an overview of those emperors and their contemporaries who suffered sanctions and who are negatively perceived today, and it explains the reasons for this. Then, it provides a brief history of Pannonia, and most importantly, an overview of several dozen finds that were found in Pannonia (or Pannonias), which are confirmation of the systematic *damnatio memoriae* of individual emperors, their families and contemporaries. It primarily deals with inscriptions and bronze and stone sculptures. The thesis ends with an overview of modern and related phenomena from the post-antiquity period to the present day.

Damnatio memoriae – Pannonia – Roman Empire – sanctions of memory